

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ**

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

PƏRİ ƏMİRƏHMƏD QIZI HƏSƏNOVA

**BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA TƏBİİ
İNHİSARLARIN FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN
YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI**

5308.01 – “Ümumi iqtisadiyyat”

İqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

GƏNCƏ – 2014

İş Azərbaycanın Milli Elmlər Akademiyasının Elmi İnnovasiyalar Mərkəzində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: iqtisad elmləri doktoru, professor
Fərman Hüseyn oğlu Qasimov

Rəsmi opponətlər: AMEA-nın müxbir üzvü, iqtisad elmləri
doktoru, professor
Əli Xudu oğlu Nuriyev

iqtisad elmləri doktoru, professor
Elşən Mahmud oğlu Hacızadə

iqtisad elmləri doktoru
Natiq Əli oğlu Cavadov

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Texniki Universiteti**

Müdafiə 29 oktyabr 2014-ci il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.04.013 birləşdirilmiş birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında aşağıdakı ünvanda olacaqdır.

Ünvan: Az 2000, Gəncə şəhəri, A.İsgəndərov küçəsi, 64. 2-ci mərtəbə.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 29 sentyabr 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**FD.04.013 birləşdirilmiş birdəfəlik
dissertasiya şurasının elmi
katibi, i.f.d., dosent:**

V.T.Əmrahov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra iqtisadi inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuş və ölkədə aparılan əsaslı struktur islahatları, uğurlu sosial-iqtisadi siyasət iqtisadiyyatı böhran vəziyyətindən çıxarmışdır. Son illər dünya ölkələrində yaranan maliyyə böhranı Azərbaycandan yan keçmiş və respublikamız son 10 ildə Ümumi Daxili Məhsulun orta illik artım tempinə, xarici investisiyaların adambaşına düşən həcminə görə, dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasındadır. Uğurlu nəticələr nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların ümumiləşdirilmiş hesabatlarında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən hazırlanmış “Qlobal rəqabətlik hesabatı”nda Azərbaycan MDB ölkələri arasında yenə də birinci, makroiqtisadi sabitlik alt indeksi üzrə isə 14 pillə irəliləyərək 139 ölkə arasında 13-cü yerdə qərarlaşmışdır. “Standard and Poors” Beynəlxalq Reyting Agentliyi 2009-2010-cu illər üzrə ölkə reytingini “Stabil”dən “Pozitiv”ə yüksəltmiş, “Fitch Ratings” Agentliyi ölkəmizə ilk dəfə olaraq investisiya reytingi vermişdir. Qeyd edək ki, 1995-ci ildən başlayaraq xarici sərmayələr də daxil olmaqla ölkə iqtisadiyyatına 100 milyard dollara yaxın vəsait yatırılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, “Bizim siyasətimiz ondan ibarətdir ki, ölkəmizi modernləşdirək, ölkəyə ən qabaqcıl texnologiyaları gətirək. Azərbaycanın bütün iqtisadi və sənaye sahələrində ən qabaqcıl təcrübə tətbiq olunmalıdır, peşəkar kadrlar hazırlanmalıdır. İqtisadi cəhətdən Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrin sırasına daxil edilməlidir.” Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının gələcək sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri bilavasitə ölkədə innovasiya fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemlərinin həll edilməsindən asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq, son vaxtlar diqqət respublikamızda innovasiya fəaliyyətinin təşkilinin mövcud vəziyyətinin təhlil edilməsinə və texniki-texnoloji inkişafa mane olan amillərin aşkara çıxarılmasına, xarici təcrübəni hərtərəfli öyrənərək ölkəmizin MİS-nin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilir. Başqa sözlə, davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması məqsədilə MİS-in konseptual əsaslarının formalaşması vacibdir. MİS-in əsas elementləri kimi – funksional, sahə və regional alt-sistemləri çıxış edir. Sahə alt-sistemi isə özündə təbii inhisar formasında çıxış edən istehsal və qeyri-istehsal sahələrini cəmləşdirir.

Azərbaycanda təbii inhisarların fəaliyyəti “Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Həmin qanunun məqsədi Azərbaycan Respublikasında təbii inhisarlarla bağlı dövlət tənzimlənməsinin təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən etməyə və təbii inhisar

subyektləri ilə istehlakçıların maraqlarının uzlaşdırılmasını təmin etməyə yönəldilmişdir. Bu qanunla təbii inhisar subyektlərinin və müxtəlif istehlakçı, müvafiq İcra Hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları kateqoriyalarının iştirak etdiyi məhsul, iş və xidmət bazarında yaranan münasibətləri tənzimlənilir.

Artıq iqtisadi potensialı yüksək olan təbii inhisarçı istehsal sahələrində innovasiya fəaliyyətinin genişlənməsinə diqqət artırılmış, ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafında aparıcı mövqe tutan yanacaq-enerji kompleksi sahələrində innovasiya amillərinə əsaslanan keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmağa səy göstərilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq, istehsal və qeyri-istehsal sahələrindəki mövcud təbii inhisarların maddi-texniki bazası xeyli yaxşılaşmış, respublikamızın ayrı-ayrı regionlarında çoxsaylı rabitə ocaqları, su təmizləyici qurğular tikilib istifadəyə verilmiş, əhalinin elektrik enerjisi və qazla fasiləsiz təminatı sahəsində əsaslı dönüş yaranmışdır. Yeni su elektrik stansiyalarının, modul tipli elektrik stansiyaların istifadəyə verilməsi, mövcud istilik və elektrik şəbəkələrinin modernləşdirilməsi, elektrik ötürücü xətlərinin, yarımstansiyalarının əsaslı şəkildə yenidən qurulması həyata keçirilmiş, yerüstü, yeraltı və hava nəqliyyatı ilə sərnişin daşınması obyektlərinin maddi-texniki bazası möhkəmlənmiş, xidmət mədəniyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində kompleks tədbirlərin icrası təmin olunmuşdur. Ölkə ərazisində nəqliyyat-yol infrastrukturunun yenilənməsi üzrə böyük həcmli işlər həyata keçirilməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 27 fevral tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” icra olunmağa başlamışdır.

“Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edildiyi vaxtdan etibarın istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı təbii inhisarların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən yerli və beynəlxalq layihələrin, kompleks tədbirlərin nəticələrini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, təbii inhisarların fəaliyyətinin səmərəli istifadə edilməsi istiqamətində hələ də istifadə edilməmiş böyük ehtiyat imkanları mövcuddur. İlk növbədə onu qeyd etmək olar ki, həmin sahələrdə əsas istehsal fondlarının orta hesabla 42,9%-i mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmişdir. Bununla yanaşı təkcə 2009-2012-ci illərdə statistik vahidlərin Dövlət Registrində qeydə alınmış qeyri-istehsal təyinatlı

təbii inhisarların sayı 1305 vahid azalmışdır. 2012-ci ildə nəqliyyat və rabitə müəssisələrinin ümumi zərərinin miqdarı 129,4 mln manat təşkil etmişdir. İl ərzində su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı müəssisələrində zərərin məbləği 52,0 mln manat, digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi üzrə isə - 8,4 mln manat təşkil etmişdir.

Dəniz nəqliyyatında daşınmış yüklərin həcmi 7,2%; dəmir yolu nəqliyyatından istifadə edən sərnişinlərin sayı 22,8%; avtomobil nəqliyyatından istifadə edən sərnişinlərin sayı isə 2,1% azalmışdır.

Ölkəmizin iri şəhərlərində və qəsəbələrində əhalinin içməli su ilə fasiləsiz təchizatı, mövcud kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması, eləcə də yenilərinin çəkilməsi, içməli və çirkab suların təmizlənməsi, boru kəmərlərinin potensial imkanlarından səmərəli istifadə olunması, onların idarə edilməsində İKT-nin və innovasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi həllini gözləyən problemlərdəndir.

İqtisadi liberalizm siyasətinin fəal tənqid edildiyi indiki şəraitdə, dövlətin iqtisadi tənzimlənmədəki rolunun daha balanslaşdırılmış şəkildə aparılmasına meyllər güclənir və bu təbii inhisarların islahatları strategiyasının seçimində öz əksini tapmaqdadır. Bununla əlaqədar təbii inhisarların həm inteqrasiya proseslərinin inkişafında, həm də ölkəmizin maliyyə-iqtisadi mövqelərinin möhkəmlənməsində vacibliyi nəzərə alınmalıdır. Odur ki, müasir şəraitdə ölkədə təbii inhisarların mövcud iqtisadi potensiallarından səmərəli istifadə etmək, onların innovasiya fəaliyyətini əsaslı şəkildə yaxşılaşdırmaq üçün daha təsirli təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasına ehtiyac duyulur. Təqdim edilən dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsi və aktuallığı ilk növbədə həmin zərurətlərdən irəli gəlmişdir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Azərbaycanda yanacaq-enerji kompleksinə daxil olan sahələrin inkişafı, qeyri-istehsal sahələrində infrastrukturların yaradılması, onların fəaliyyətinin səmərəli təşkili və idarə edilməsinin nəzəri-metodoloji və təşkilati-iqtisadi əsaslarının işlənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar uzun bir dövrü əhatə edir. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində həmin inhisarçılıq subyektlərinin sosial-iqtisadi inkişafının və idarə edilməsinin müasir vəziyyəti, onların innovasiya potensiallarından istifadə, innovasiya texnologiyalarının investisiya və innovasiya təminatının tədqiqi yeni yanaşmalar tələb edir. Təbii inhisarların fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri istər xarici ölkələrin, istərsə də respublikamızın tanınmış iqtisadçı alimləri tərəfindən müxtəlif səpkidə araşdırılmış və əldə edilən nəticələr problemin həlli üçün müsbət şəraitləri təmin etməkdədir. Azərbaycanda istehsal və qeyri-istehsal sahələrində təbii inhisarların fəaliyyətinin təşkilati-iqtisadi, informasiya və

innovasiya təminatı, onların səmərəli idarə edilməsi, rəşional yerləşdirilməsi və s. aspektləri Z.Ə.Səmədzadə, Ə.M.Abbasov, A.K.Ələsgərov, Ə.X.Nuriyev, A.F.Musayev, İ.H.Aliyev, M.C.Ataqişiyev, R.İ.Abdullayev, K.M.Abdullayev, R.A.Quliyev, F.H.Qasimov, Ə.İ.Bayramov, S.M.Qasimov, N.A.Əliyev, T.N.Əliyev, R.M.Əliyev, M.Ə.Əliyev, A.M.Məhərrəmov, F.Əbilov, M.Ə.Əhmədov, B.Ə.Əhmədov, Q.Ə.Səfərov, Q.S.Süleymanov, Ş.Ə.Səmədzadə, S.Q.Kərimov, S.Q.Cümşüdoğ, E.M.Hacızadə, M.A.Məmmədov, B.S.Xıdırov, G.Z.Yüzbaşova, Ə.X.Quliyev, E.Hacızadə, N.Cavadov, A.D.Hüseynova, Z.M.Nəcəfov, Y.A.Məlikov və başqalarının əsərlərində tədqiq edilmiş və önəmli nəzəri-metodoloji və əməli xarakterli tövsiyələr işlənilib hazırlanmışdır.

Problemin qeyd olunan bir sıra aspektləri xarici ölkə alimlərindən: İ.Ansoff, L.İ.Abalkin, K.M.Astapov, İ.İ.Bajin, N.İ.Belousova, A.Y.Butirkin, J.Vilson, N.V.Qnenny, A.İ.Qorodetskiy, M.V.Delyaqin, İ.L.Domnina, Q.O.Kazakeviç, N.K.Konarev, A.K.Nikiforov, Y.V.Nikulina, J.Robinson, N.O.Rozanova, V.T.Solodkov, D.L.Tomas, A.N.Xrapaty, A.A.Şeremet və başqalarının əsərlərində şərh olunmuşdur.

Qeyd edilən istiqamətdə mövcud problemlərin araşdırılmasında ARDNŞ-ın, “Azərenerji” və “Azərsu” ASC-lərin nəzdindəki Sahə elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor təşkilatlarının, ADNA-nın, ADİU-nun, AzTU-nun, AAU-nun, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun, Elmi İnnovasiya Mərkəzinin elmi əməkdaşlarının apardıqları tədqiqatlar da geniş yer almışdır. Lakin adı çəkilən alimlərin əsərlərinin elmi və praktiki əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxtadək respublikamızda istehsal və qeyri-istehsal sahələrində təbii inhisarların fəaliyyəti idarə edən və idarə olunan sistemlərin qarşılıqlı təsir kontekstində, kompleks və sistemli şəkildə tədqiq edilməmiş, onların işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin innovasiya aspektləri kifayət edici səviyyədə araşdırılmamışdır. Məhz bu zərurət dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsini şərtləndirmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanda inhisarçı istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin formalaşmasının təşkili, idarə edilməsi və investisiya təminatının mövcud vəziyyətinin məqsədli sistemli yanaşma metodu əsasında təhlil edib qiymətləndirməklə təsərrüfat subyektlərinin innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə nəzəri-metodoloji, təşkilati-iqtisadi, texniki-texnoloji xarakterli təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatın vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- təbii inhisarların mahiyyəti, onların iqtisadi fəaliyyətlərdə yeri, inhisarlaşdırılmış bazarların tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji aspektlərini araşdırmaq;

- təbii inhisarların idarə olunması, onların fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlətin rolu və təbii inhisarlarda qiymətoyma metodlarını tədqiq etmək;

- inhisarçı istehsal sahələrinə daxil olan neft-qazçıxarma, neft emalı və elektroenergetika sənayesinin innovasiya potensiallarından istifadənin mövcud vəziyyətini və təşkilati-iqtisadi imkanlarını çoxillik statistik, ilkin uçot və hesabat sənədlərinin məlumatları əsasında təhlil edib qiymətləndirməklə mövcud ehtiyat imkanlarını aşkara çıxarmaq;

- qeyri-istehsal sahələrinə daxil olan bütün növ nəqliyyat, su təchizatı və təminatı sistemlərinin təşkilinin mövcud vəziyyətini və onların innovasiya aktivliyini müxtəlif tədqiqat üsullarının köməyi ilə, çoxillik statistik məlumatlar əsasında araşdırmaq, təşkilati-iqtisadi və sosial xarakterli ehtiyat imkanlarını müəyyənləşdirmək;

- informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin müxtəlif idarəetmə səviyyələrində vəziyyətini tədqiq edərək, onların ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolunu müəyyən etmək;

- təbii inhisarçılığın tənzimlənməsi və idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini tədqiq edilən sahələr üzrə müəyyən etmək;

- inhisarçı-istehsal və qeyri-istehsal sahələrinə daxil olan subyektlərin fəaliyyətinin səmərəli təşkili, onların innovasiya aktivliyinin gücləndirilməsi üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış kompleks xarakterli təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinə daxil olan sahələr, onların infrastruktur obyektləri, qeyri-istehsal sahəsinə daxil olan nəqliyyat, rabitə, kommunal təsərrüfatı və su təchizatı sistemləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini inhisarçı sahələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti, innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsinin idarə edilməsi mexanizmlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycanın, yaxın və uzaq xarici ölkələrin görkəmli iqtisadçı alimlərinin inhisarçı istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin formalaşması, idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair nəzəri və praktiki ümumiləşdirmələri, elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikasının inhisarçılıq fəaliyyətinin hüquqi

tənzimlənməsinə dair Qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərman və Sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, ARDNŞ-in, "Azərenerji", "Azərsu", "Azal", "Dəmir-yol" SC-lərin normativ sənədləri və təlimatları, sahə elmi-tədqiqat institutlarının tədqiqatlarının nəticələri, beynəlxalq maliyyə təsisatlarının və respublika əhəmiyyətli elmi-praktiki konfransların tövsiyələri və s. təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin inhisarçı istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin fəaliyyətini kompleks şəkildə əks etdirən rəsmi məcmuələri, bülletenləri, ARDNŞ-in, "Azərenerji", "Azərsu", "Azal", "Azərbaycan Dəmir Yolları" Səhmdar Cəmiyyətlərinin illik hesabatları, onların tərkibinə daxil olan müəssisə və təşkilatların fəaliyyətini xarakterizə edən texniki-iqtisadi göstəriciləri, AMEA EİM-in referativ toplu və analitik icmallarından, onun fondunda yerləşən hesabat sənədlərinin məlumatları, kütləvi informasiya vasitələrində inhisarçı sahələrin mövcud iqtisadi durumunu, innovasiya aktivliyini və perspektiv inkişafını özündə əks etdirən məlumatlar təşkil edir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi prosesində analitik ümumiləşdirmə, məqsədli proqram və sistemli yanaşma, iqtisadi-statistik təhlil, məntiqi təfəkkür və iqtisadi-riyazi modelləşdirmə və s. üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təbii inhisarların formalaşmasının obyektiv ilkin şərtləri müəyyənləşdirilmiş, müasir iqtisadiyyatda təbii inhisarların dominantlıq tendensiyalarını, ölkənin təbii iqlim xüsusiyyətlərini və potensialını nəzərə alan innovasiya inkişafı konsepsiyası hazırlanmasının zərurüliyi əsaslandırılmışdır.

2. Təbii inhisarlarla ictimai mənafelərin həm milli, həm də regional səviyyələrdə qarşılıqlı asılılığı müəyyən edilmiş, bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli və regional mənafelərin ödənilməsində təbii inhisarların rolu müəyyənləşdirilmişdir.

3. Təbii inhisarların fəaliyyət növləri və onların tənzimlənmə prinsiplərinə sistemli şəkildə baxılmış, innovasiya şəraitində təbii inhisarların idarə edilməsi xüsusiyyətləri və alqoritmi işlənmişdir.

4. Layihə istiqamətli idarəetməyə əsaslanmış təbii inhisarların innovasiya inkişafında investisiya və innovasiyanın tədqiqinə sistemli yanaşmalar reallaşdırılmış, təbii inhisarların innovasiya inkişafının idarə edilməsinin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

5. Təbii inhisarlarda innovasiya inkişafı və rəqabətqabiliyyətli texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar olaraq struktur dəyişikliklərinin aparılmasının və fəaliyyəti üzərində dövlət nəzarətinin yeni qaydalarının həyata

keçirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

6. Təbii inhisarların innovasiya fəaliyyətinin yekun prinsipləri aşkar olunmuş, inkişaf prinsiplərinin qarşılıqlı asılılığı və ardıcılığı müəyyən edilmiş, mövcud idarəetmə və tarif sisteminin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri göstərilmişdir.

7. Təbii inhisarların fəaliyyətində ictimai mənafelərin uzlaşdırılması nəzərə alınaraq təbii inhisarlarda qiymətdəyişmə metodları üzrə qabaqcıl beynəlxalq təcrübələr ümumiləşdirilmiş, onların ölkəmizdə tətbiqinin xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

8. Elmi-texniki tərəqqi və innovasiya proseslərinin inkişafında təbii inhisarların rolunu nəzərə alaraq məqsədli proqram idarəetmə metodundan istifadənin istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

9. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inhisar tərkibinə daxil olan müəssisə və təşkilatların investisiya aktivliyini stimullaşdıran innovasiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyən olunmuş, təbii inhisarların innovasiya fəaliyyətinin idarəetmə prosesində risklərin idarə olunmasının blok-sxemi təklif olunmuşdur.

10. İstehsal və qeyri-istehsal sahələrində təbii inhisarların xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, təbii inhisarlarda rəqabət münasibətlərinin səmərəli inkişaf xüsusiyyətlər sxemi işlənmişdir.

11. Azərbaycanda ilk dəfə su təchizatı sisteminin optimal sxemi qurulmuş, optimallaşmanın riyazi modeli işlənmişdir.

12. İnnovasiyanın iri təsərrüfat subyektləri tərəfindən həyata keçirilməsini nəzərə alaraq, təbii inhisarların fəaliyyətində İKT-nin rolu və başlıca xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq bunun cəmiyyət üçün doğura biləcəyi sosial-iqtisadi nəticələr proqnozlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkənin iqtisad elmində ilk dəfə Azərbaycanda inhisarçı istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin innovasiya aktivliyinin artırılması və səmərəliliyinin yüksəldilməsinin nəzəri-metodiki aspektləri işlənmiş, içməli suyun optimal bölüşdürülməsinin riyazi modeli və prinsipial sxemləri təklif edilmişdir.

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti əldə olunmuş əsas nəzəri-metodiki müddəaların, nəticələrin, işlənib hazırlanmış təklif və tövsiyələrin Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksi, ona daxil olan sosial infrastruktur obyektlərində, eləcə də ölkənin inhisarçı qeyri-istehsal sahələrində mövcud ehtiyat imkanlarından düzgün istifadə etməklə onların səmərəli idarə edilməsinə imkan verə bilən təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqat işində irəli sürülən təklif və tövsiyələr ölkəmizin inhisarçı istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin iqtisadi potensiallarından səmərəli istifa-

də edilməsi üzrə layihələrin işlənib hazırlanması, innovasiya xarakterli təşkilati-texniki tədbirlər planı və məqsədyönlü sahə proqramlarının işlənilməsində, təlimatların, əsasnamələrin tərtib olunmasında, inhisarçı subyektlərin yekun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində, “İqtisadi nəzəriyyə”, “İnnovasiya menecmenti”, “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, “Sahə iqtisadiyyatı”, “Regional iqtisadiyyat” və s. fənlərin tədrisində istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin nəticələrinin aprobeşiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin aralıq və yekun nəticələri nəşr edilmiş elmi məqalələrdə və monoqrafialarda öz əksini tapmaqla yanaşı aşağıdakı beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli elmi-praktiki konfranslarda və seminarlarda məruzə edilmişdir: “Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında elmi innovasiyaların rolu” III Beynəlxalq Elmi-praktiki konfrans (Bakı, 2009); “Yeni informasiya texnologiyalarının, elmi-tədqiqat işlərinin informasiya təminatına tətbiqi” IV elmi-praktiki seminar (Bakı, 2009); BDU-nun 90 illik Yubileyinə həsr olunmuş konfrans (Bakı, 2009); “İqtisadiyyatın inkişafında innovasiyaların rolu və əhəmiyyəti” Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (Xmelntskiy, 2009); “İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyatın inkişafında əqli mülkiyyətin rolu və əhəmiyyəti” II Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (Lvov, 2009); Təbii inhisarların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinə dair beynəlxalq konfrans (Lvov, 2010); “İnformasiya təminatının inkişafı problemi” II Beynəlxalq forumu (Kiyev, 2010); “Elmi və texnoloji innovasiyalar: milli təcrübə və beynəlxalq əməkdaşlıq” Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (Bakı, 2010); “İnnovasiyalı inkişafın sosial-iqtisadi problemləri” Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (Bakı, 2010); “Korporativ idarəetmə və iqtisadiyyatın innovasiya inkişafı” Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (Bakı, 2011); “İstehlak bazarının inkişafı üzrə təcrübə, problemlər və perspektivlər” Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (Samara, 2011); “İnformasiyalaşdırmanın inkişafı və dövlətin elmi-texniki informasiya sistemi” X Beynəlxalq konfrans (Minsk, 2011); “İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyatın inkişafında əqli mülkiyyətin rolu və əhəmiyyəti” III Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (Kiyev, 2011).

Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı elmi-tədqiqat işlərində öz əksini tapmışdır: “Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin aktivləşmə yolları” (Dövlət qeydiyyat №0106Az01404); “Azərbaycanın neft emalı sənayesinin inkişafında innovasiya amilləri” (Dövlət qeydiyyat №0110Az5036); “Mənzil-kommunal təsərrüfatında innovasiyalar strategiyasının formalaşdırılmasının xüsusiyyətləri” (Dövlət qeydiyyat №0110Az5037).

Tədqiqat nəticəsində işlənib hazırlanmış nəzəri-metodiki və əməli xarakterli tövsiyələr AMEA-nın Elmi İnnovasiyalar Mərkəzində MİS-in sahə və regional altsistemlərinin işlənilməsində alət və mexanizm rolunu

oynayan, uzunmüddətli dövrü əhatə edən innovasiyanın inkişafı proqramlarının hazırlanmasında istifadə üçün qəbul edilmişdir (arayış №ÜŞ-182, 02.12.2011).

Dərc olunmuş məqalələr. Dissertasiya işinin əsas müddəaları 39 elmi məqalədə və konfrans materiallarında (onlardan 11 xaricdə), o cümlədən 3 monoqrafiyada öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya işinin həcmi 281 səhifə olmaqla, giriş, beş fəsil, nəticə və təkliflərdən, istifadə edilmiş 251 adda ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 43 cədvəl, 38 sxem və qrafik verilmişdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, problemlərin öyrənilmə vəziyyəti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti göstərilmiş, aprobasiyası haqqında məlumat verilmişdir. Dissertasiya işinin “**Təbii inhisarların fəaliyyətinin təşkilinin nəzəri-metodoloji aspektləri**” adlı birinci fəsilə müasir təbii inhisarların mahiyyəti, iqtisad elmi nəzəriyyəsində təbii inhisarların yeri nəzəri-metodoloji baxımdan araşdırılmış, onların formalaşmasının ilkin obyektiv şərtləri, inhisarçılıq şəraitində qiymətin və xərclərin tənzimlənmə mexanizmləri tədqiq edilmişdir.

İnhisarlar istehsalın, kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsinin nəticəsində meydana gəlmişdir. İnhisarçılıq təsərrüfat subyektlərinin müxtəlif qayda və üsullarından istifadə etməklə yüksək mənfəət əldə etmək məqsədi ilə azad rəqabətin məhdudlaşdırılmasına yönəldilən fəaliyyətdir. İnhisarların inkişafının ilkin şərti təsərrüfat subyektləri üçün qiymət qoymanın razılaşdırılması xammal və satış bazarlarının bölüşdürülməsi və yüksək mənfəət yarada biləcək digər məsələlərdə razılıq əldə edilməsinə, bazarlardakı hakim mövqelərdən istifadə edərək, inhisar qiyməti aləti vasitəsi ilə rəqiblərin sıxlaşdırılmasına yönəldilən fəaliyyətdir. İnhisarlar – təbii, inzibati və iqtisadi təsnifatına görə fərqlənirlər.

İşdə həmin inhisarların əhatə dairəsi, fərqli cəhətləri göstərilmiş, təbii inhisarların formalaşmasının ilkin obyektiv şərtləri sxematik şəkildə verilmişdir.

Təbii inhisarlar obyektiv səbəblərdən əmələ gəlir və onun əsasında istehsal texnologiyalarının və istehlakçılara xidmətin xüsusiyyətləri durur ki, burada da rəqabət mühiti məhduddur. İnhisarçı müəssisələrin meydana gəlməsi məhsuldar qüvvələrin tərəqqisinə, kiçik müəssisələr üzərində üstünlüklərin həyata keçirilməsini şərtləndirir.

İstənilən inhisar yalnız qeyri-mükəmməl rəqabət zamanı mövcud ola bilər. İnhisarların formalaşmasının ilkin obyektiv şərtləri həmçinin inhisarların qiymətqoyma xüsusiyyətlərindən və buraxdığı məhsulların xərc və gəlirlərinin toplanması şərtlərindən, səmərəliliyin qiymətləndirilməsindən irəli gəlir. Odur ki, işdə inhisarçı qiymətlə məhsul buraxılışı arasında asılılığın, eləcə də istehsalın səmərəli səviyyəsi və inhisarın səmərəsizliyini özündə əks etdirən qrafik asılılıqlar işlənmiş və onlardan təcrübədə istifadənin mümkünlüyü əsaslandırılmışdır.

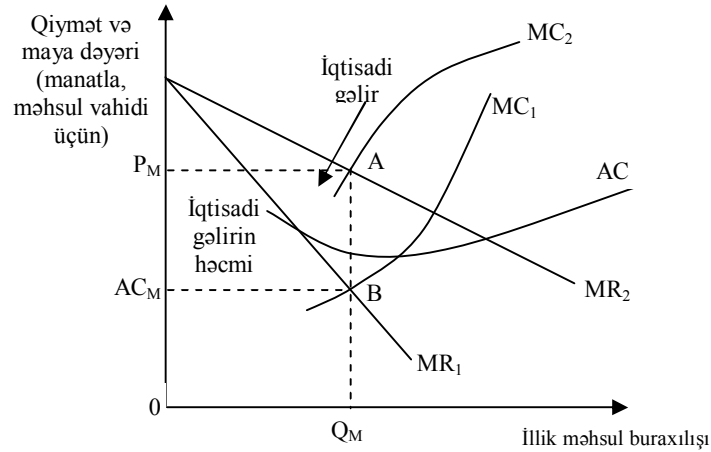
İnhisarların formalaşmasının ilkin obyektiv şərtləri həmçinin inhisarların qiymətqoyma xüsusiyyətlərindən və buraxdığı məhsullardan, xərc və gəlirlərin toplanması şərtlərindən, səmərəliliyin qiymətləndirilməsindən irəli gəlir.

İnhisarçı şirkətin orta (AC) və son (MC) istehsal xərclərinin qısamüddətli ayrıları göstərilmişdir (Şəkil 1). Həmçinin inhisarçının məhsullarına olan tələbat və bu məhsuldan götürdüyü son gəlir (MR) də göstərilmişdir. İnhisarın buraxdığı mal Q_M -lə işarə olunmuşdur. O, son istehsal xərcləri əyrisinin son gəlir əyrisi ilə kəsişmə nöqtəsinə uyğun gələn məhsul buraxılışıdır (A). Alıcıları bu miqdarda məhsulu almağa vadar etmək üçün inhisarçı P_M qiymətini təyin edir. Bu qiymətdə və (Q_M) ölçüdə buraxılmış məhsuldan inhisarçı məhsul vahidi üçün ($P_M - AC_M$) gəlirini götürür. ($P_M -$ inhisarçının məhsul vahidi üçün təyin etdiyi qiymət, AC_M - inhisar şəraitində məhsul vahidi üçün istehsal xərcləri) Ümumi məhsul buraxılışı Q_M -ə bərabərdir. Buradan alınır ki, ümumi iqtisadi gəlir ($P_M - AC_M$) Q_M -ə bərabərdir.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, inhisarçının əslində nə qədər gəlir əldə edəcəyi onun məhsuluna olan tələbatdan və istehsal xərclərindən asılıdır. İnhisara sahib olmaq inhisarçının mütləq gəlir əldə edəcəyi demək deyildir. İnhisarçılar satdıqları məhsula olan tələbat aşağı düşdükdə sahədən çıxırlar və çıxırlar da.

Əgər inhisarçının təchiz etdiyi məhsullara olan tələbat və ondan əldə etdiyi son gəlir azalırsa, mənfəət əldə etmək mümkün olmaya bilər. Əgər mal buraxılışına müvafiq olan qiymət, $MR_1=MC_1$ olduqda, orta istehsal xərclərindən aşağı düşürsə, inhisar ziyana düşür. Bu, qrafikdə göstərilmişdir (Şəkil 1).

İnhisarçı şirkət $MR_2=MC_2$ nöqtəsinə uyğun miqdarda mal buraxmaqla mənfəətini maksimumlaşdırır. Sonra o, alıcını Q_M miqdarda mal almağa təhrik etmək üçün tələb olunan P_M qiymətini təyin edir. İnhisara nail olmaq gəlir əldə etməyə zəmanət vermir. A variantında inhisarçı iqtisadi mənfəət əldə edir. B variantında MR_1-MC_1 nöqtəsində mənfəət vermək üçün tələbat kifayət qədər deyil.

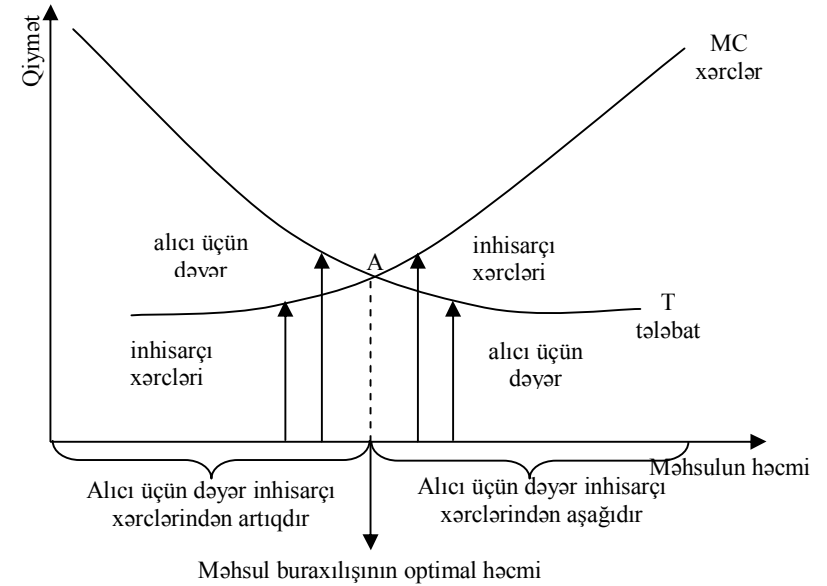

Şək. 1. İnhisar qiymətilə məhsul buraxılışı arasında

İnhisarların formalaşmasının ilkin obyektiv şərtlərindən biri də odur ki, o, ürəyiaçıq planlaşdırıcı tərəfindən idarə edilir. Planlaşdırıcı da yalnız şirkət sahiblərinin mənfəətinin marağında deyil, həm də onun istehlakçılarının da qazancında maraqlıdır və istehsalçı qalığı ilə istehlakçı qalığının cəminə bərabər olan ümumi qalığın maksimallaşdırılmasına can atır.

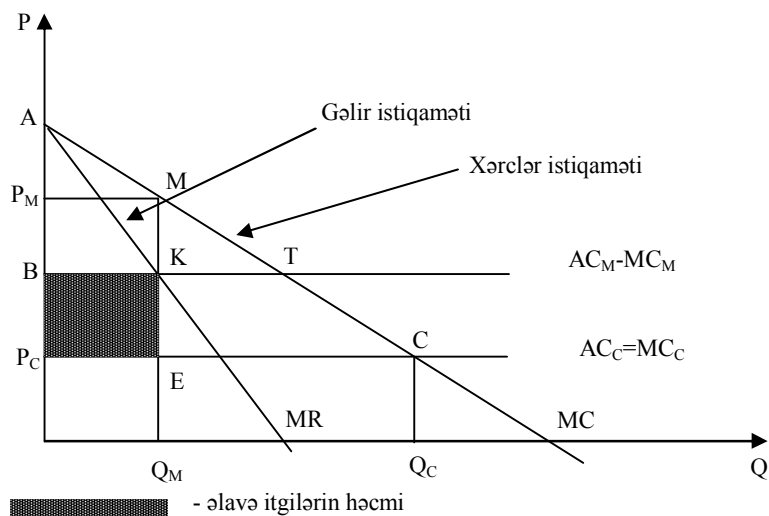
Tələbat əyrisi (T) istehlakçı üçün malın dəyərini, daha doğrusu onların mal üçün ödəməyə hazır olduğu məbləği əks etdirir. Son istehsal xərcləri əyrisi (MC) isə inhisarçının xərclərini əks etdirən əyridir. Beləliklə, mal buraxılışının ictimai səmərəli həcmi tələbat əyrisi ilə son istehsal xərcləri əyrisinin kəsişmə nöqtəsində (A) yerləşir. Bu səviyyədə aşağı həcmdə istehlakçı üçün məhsulun dəyəri onun son istehsal xərclərindən yuxarı olur, buna görə də məhsul buraxılışını artırılması ümumi qalığın artmasına səbəb olur. Bu səviyyədə yuxarıda isə son istehsal xərcləri istehlakçı üçün məhsulun dəyərindən çox olur, deməli, məhsul buraxılışının həcmi azaldıqda toplam qalq artır.

Əgər həqiqətən də inhisarı “alicənab” planlaşdırıcı idarə etmiş olsaydı, o, tələbat əyrisi ilə son istehsal xərcləri əyrisinin kəsişməsində yerləşən nöqtəyə uyğun olaraq qiymət təyin edərək mal buraxılışının səmərəli həcminə nail olardı. Yəni planlaşdırıcı mütəxəssis rəqib şirkət kimi və mənfəətini maksimumlaşdırın inhisarçıdan fərqli olaraq son xərclərə uyğun olan qiymət təyin edərdi. Beləliklə, belə qiymət istehlakçılara məhsul istehsalının son xərcləri haqda dəqiq məlumat verərdi və istehlakçılar məhsulun səmərəli həcmi alırdılar.

Şək. 2. İstehsalın səmərəli səviyyəsi

İnhisar əməli olaraq rəqabətə nisbətən daha az səmərəlidir, çünki giriş sədlərinin olması inhisarçı şirkəti rəqabət təzyiqindən qoruyur, bu da xərclərin minimumlaşdırılması və verilən ehtiyatlar çərçivəsində istehsalın maksimal həcminə nail olmaq stimullarını dağıdır. İnhisarçı sahə ehtiyatlarından səmərəsiz istifadə edə bildiyi üçün onun hər istehsal həcmi üçün xərcləri mükəmməl rəqabət bazarındakı şirkətin müvafiq xərclərindən yüksəkdir. Sahədə xərclərin səmərəli səviyyəsi (verilən buraxılış üçün minimal mümkün xərclər səviyyəsi) ilə inhisarçının real xərclər səviyyəsi arasındakı fərq inhisar şəraitində istehsalın X-səmərəsizliyini təşkil edir. Tutaq ki, sərbəst rəqabət şəraitində xərclər bərabərdir $MC_C = AC_C$ (şəkil 3), (MC_C - sərbəst rəqabət şəraitində son hədd xərcləri, AC_C - inhisar şəraitində məhsul vahidi üçün istehsal xərcləri) P_C qiymətində buraxılış Q_C -dir. İnhisar şəraitində həmin tələb əyrisində xərclər səviyyəsi $MC_M = AC_M$ kəmiyyətinə qədər artacaq. Müvafiq olaraq buraxılış Q_M -ə, qiymət isə P_M -ə bərabər olacaq. İstehlakçı artığı $AP_C C$ kəmiyyətindən $AP_M M$ kəmiyyətinə qədər azalacaq. MSÖ kəmiyyəti inhisardan təmiz itkiləri, $BP_C EK$ kəmiyyəti isə X-səmərəsizliyi nəticəsində yaranan itkiləri təşkil edir. Sərbəst rəqabət şəraitində Q_M istehsal həcmi daha kiçik xərclərlə ($P_C = MC_C = AC_C$ bərabər) əldə edilə bilərdi, inhisar isə bu buraxılışa $AC_M = MC_M > MC_C$ sərf edir. $BP_C EK$ ölçüdə ehtiyatlar səmərəli istifadə olunmurlar.

Şək. 3. İnhisarçının X-səmərəsizliyindən cəmiyyətin əlavə itkiləri

Təbii inhisarların formalaşmasının obyektiv ilkin şərtləri nəzərdən keçirilərkən qeyd etmək lazımdır ki, onlar bazarın hər hansı bir malla və ya xidmətlə təmin edilməsini bir şirkətin iki və daha çox şirkətə nisbətən daha az xərclə yerinə yetirməsi nəticəsində yaranan inhisardır. təbii inhisarların ictimai istehsalda fəaliyyətinin rolu onun ölkə iqtisadiyyatında hakim mövqe tutmasından asılıdır. Onların fəaliyyəti iqtisadiyyatın inkişafının lazımi şərtidir.

Təbii inhisarların ictimai istehsalda təsiri aşağıdakı mühüm təsir amilləri ilə də təsdiq olunur:

1. Təbii inhisarlar iqtisadiyyatın ən sabit işləyən sahəsidir. İstehsalın mövcud azalması onlara az toxunmuşdur. Cəmiyyətin iqtisadi rifahının bu vacib göstəricisinin artması və ya azalması bu sahələrin nə dərəcədə səmərəli işləməsindən asılıdır. Bu sahələrin iqtisadi-istehsal nəticələrinin pisləşməsi ölkə iqtisadiyyatında böhran yarada bilər.

2. Azərbaycanda təbii inhisarlar büdcə yaradan sahələrdir. Lakin son illərin təcrübəsi göstərir ki, dövlət nəzarəti azaldıqda bu sahənin də müəssisələri iri potensial vergi ödəməyənlərə çevrilirlər. Onların real maliyyə göstəricilərinin digər sahə müəssisələrinin fəaliyyət göstəricilərindən xeyli çox olduğunu nəzərə alsaq, vergi ödəməmələri məhsullarının (xidmətlərinin) istehlakçılarının borcu ilə əsaslandırılı bilməz.

3. Təbii inhisarlar – məxaric yaradan sahələrdir, buna görə də onların

məhsul və xidmətlərinin qiymət və tariflərinin səviyyəsi qiymətlərin ümumi səciyyəsinə təsir göstərir.

4. Təkmilləşdirilməmiş tənzimlənmə mexanizmləri gəlirliliyin təbii inhisarların xeyrinə yenidən paylanmasına aparır. Bu sahələr öz inhisarçı hakimiyyəti sayəsində, eyni xərcli rəqib şirkətlərin təyin edəcəyi qiymətlərdən də yuxarı qiymətlər təyin edirlər.

İşdə iqtisad elmi nəzəriyyəsində təbii inhisarların təşkili və idarə edilməsinin başlıca prinsipləri xarici ölkə alimlərinin yanaşmaları ilə sistemləşdirilmiş və bu zaman əsas diqqət xərclər əyrisinin tərtib olunmasına yönəldilmiş, inhisarçının səmərəsizliyindən cəmiyyətin əlavə itkilərinin səviyyəsi riyazi asılılıqların və qrafiklərin köməyi ilə şərh olunmuşdur.

«Təbii inhisar» anlayışı üzrə nəzərdən keçirilmiş çoxsaylı yanaşmaları ümumiləşdirərək, onu aşağıdakı kimi tərif etmək olar. Təbii inhisar - sahədə uzunmüddətli orta xərcləri ilə və (və ya) x-səmərəsizlik olmadıqda fəaliyyət göstərdiyi ərazidə müəyyən zaman intervalında xərclərin subadditivlik prinsipini təmin edən ümumi xərclər verilmiş məhsula bütün tələbata bərabər minimal səmərəli buraxılışlı şəbəkə strukturu ilə fəaliyyət göstərən firmadır.

Digər alimlər tərəfindən təbii inhisar məfhumuna verilmiş təriflərdən fərqli olaraq, tərəfimizdən dəqiqləşən tərifdə metodoloji məhdudiyət yoxdur. Odur ki, formalaşdırılan tərifə əsasən inhisar verilmiş məhsulun yeganə satıcısıdır, minimal mümkün orta xərclərlə fəaliyyət göstərir, verilmiş məhsula bütün tələbata bərabər istehsal həcmi əldə edir və bu həcmə bütün istehsal xərcləri subadditivdir, və bu hal müvafiq amillərin dəyişməsinə qədər müvəqqətdir. Beləliklə, bu tərifdə təbii inhisarların bütün aspektlərini özündə cəmləşdirən metodoloji təhlil aləti əks etdirilir.

İnhisarların fəaliyyətinin əsaslandırılması üçün makroiqtisadi nəzəriyyənin mühüm müddəalarından biri hesab edilən qiymətin son hədd xərclərə bərabərliyi və yaxud ehtiyatların səmərəli paylanması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu baxımdan işdə qiymət və xərclərin tənzimlənməsi üzrə iqtisadi nəzəriyyə sahəsində tanınmış alimlərin fikirləri ümumiləşdirilmiş və onların əsasında mövcud yanaşmalardan və metodologiyalardan fərqlənən rəqib və alternativ məhsul istehsal edən iki rəqib firmanın uzunmüddətli dövrdə tarazlıq vəziyyətini əks etdirən qrafiklər işlənmişdir. Həmin qrafiklərin məzmunundan belə qənaətə gəlmək olar ki, konkret bazarda ehtiyatların səmərəli paylaşdırılması şərtinin - məhsulun qiyməti bu məhsulun dəyərinin ictimai qiymətləndirilməsidir, onun son hədd xərcləri isə həmin ehtiyatlardan istifadə etməklə istehsal edilməsi mümkün olan alternativ malların ictimai qiymətləndirilməsidir – müddəasına əsaslanan bir sıra

ziddiyyətlər aşkar edilmişdir ki, onların aradan qaldırılması mikroiqtsadi nəzəriyyənin, ilk növbədə tələb və təklif nəzəriyyəsinin nəzəri tamlığına və metodoloji vahidliyinə imkan verir. İnhisarın rəqib firma ilə müqayisədə səmərəsizliyinin əsaslandırılması - inhisar qiymətinin minimal mümkün orta xərclərə bərabərliyindən ibarət istehsal səmərəliliyi şərtlərinin yerinə yetirilməsini təmin etmir - müddəasından irəli gəlir. Minimal orta xərclərə nail olmaq cəhdi yalnız qabaqcıl texnologiyaların axtarışını və tətbiqini deyil, həm də istehsal güclərinin maksimum istifadəsini stimullaşdırır. Orta dəyişən xərclər azalan faydalılıq qanununa tabe olduğundan müəyyən istehsal həcmindən başlayaraq onlar artmağa başlayırlar. Beləliklə, ümumi orta xərclər qrafikinə sol azalan hissəsi iki amilin təsiri altında olur: orta daimi və dəyişkən xərclərin azalması, sağ qalxan hissə isə ehtiyatların azalması son hədd məhsuldarlığı qanununun nəticəsində orta dəyişkən xərclərin artmasının təsirinə məruz qalır. Bu halda nəzərdə tutmaq lazımdır ki, istənilən həcmli istehsal üçün ümumi orta xərclər orta daimi və dəyişkən xərclər cəminə bərabərdir. Yəni:

$$ATC = \frac{TC}{Q} = AFC + AVC,$$

burada ATC - ümumi orta xərclər; TC - ümumi xərclərin miqdarı; Q - istehsalın həcmi; AFC - orta daimi xərclər; AVC - orta dəyişkən xərclərdir.

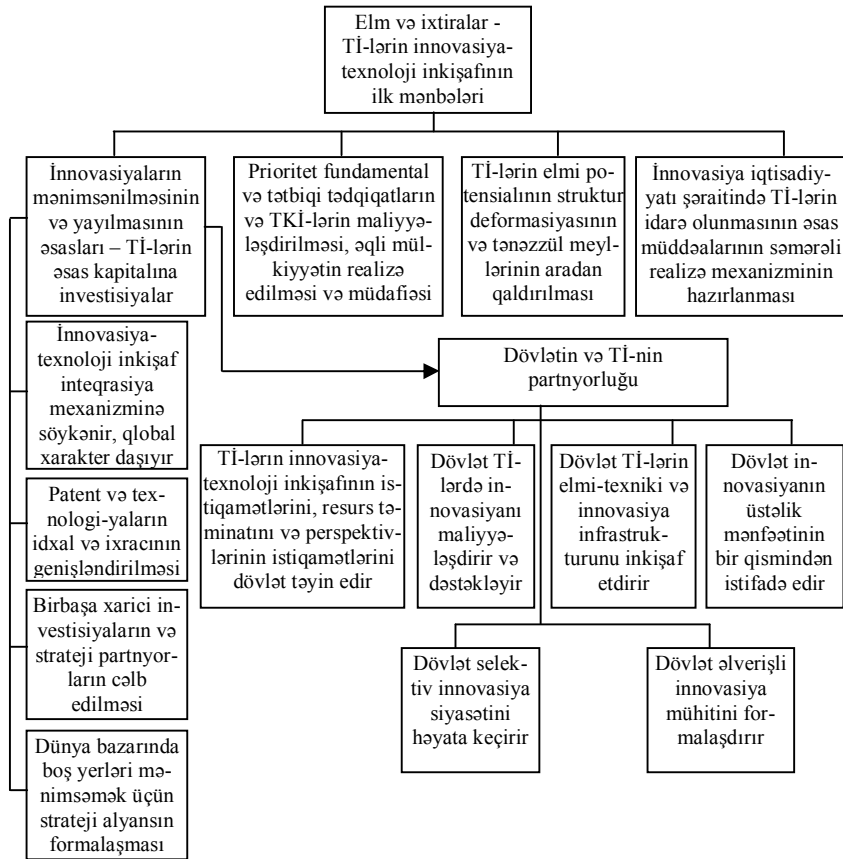
İnhisarların mikroiqtsadi təhlilində tələbat və son hədd gəlir qrafiklərinin qarşılıqlı yerləşdirilməsi probleminin mühümlüyünü nəzərə alaraq, fikrimizcə, bu problemin məntiqi əsaslandırılması ilə kifayətlənmək olmaz. Tələbat əyrisinin qarşılıqlı yerləşməsinin riyazi əsaslandırılması üçün “son hədd gəlir” anlayışı diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İşdə həmin əyrinin riyazi asılılığı və inhisar şəraitində qiymətlə son hədd gəliri özündə əks etdirən qrafik təklif olunmuşdur.

Tədqiqat işinin «**İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyatda təbii inhisarların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi**» adlı ikinci fəsildə innovasiya iqtisadiyyatında təbii inhisarların idarə olunması, təbii inhisarlarda qiymət qoyma metodlarının tətbiqi, eləcə də təbii inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlətin rolu məsələləri təşkilati-hüquqi və metodoloji səpkidə araşdırılmışdır.

Təbii inhisar problemləri içərisində onun dövlət tənzimlənməsi müstəsna rol oynayır. Bu onunla əlaqədardır ki, təbii inhisar iqtisadiyyatın digər sahələri üçün zəruri resurslar mənbəyi kimi çıxış edir, onların səmərəli və fasiləsiz işinin təşkilində həlledici mövqedə dayanır. Odur ki, ölkənin tənzimləyici orqanlarının əsas vəzifəsi istehsalçıların və istehlakçıların ma-

raqlarını nəzərə almaqla inhisarlaşdırılmış sahələrin qısamüddətli və uzunmüddətli inkişaf konsepsiyasının yaradılması, həmçinin dövlət tənzimlənməsi strukturunun və metodlarının elə dəyişdirilməsidir ki, cəmiyyət səmərəlilik miqyasından iqtisadi qazanc əldə etsin, eyni zamanda bazarda yüksək inhisar qiymətlərinin müəyyən edilməsi nəticəsində rifahını itirməsin. Yeni iqtisadi şəraitdə təbii inhisarlar ölkənin xammal ixracatçısı rolunda əldə etdiyi gəlirləri sonrakı inkişafa istiqamətləndirmək üçün innovasiya fəaliyyətini hər vasitə ilə genişləndirməlidir. İnnovasiyanın inkişafı mərhələsi dünyada işlənib hazırlanmış qabaqcıl texnologiyaların ölkədə tətbiqini nəzərdə tutursa, innovasiya inkişafı mərhələsi öz elmi-texniki işləmələrinə əsaslanmış texnoloji inhisarçılığa şərait yaradır. Azərbaycanda innovasiyanın inkişafına mənfi təsir göstərən səbəblərdən biri – təbii inhisarların innovasiyaya laqeydliyi, digəri isə dövlətin innovasiya prosesinə zəif müdaxiləsidir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə innovasiya xərclərinin böyük hissəsini Maliyyə-sənaye qrupları (MSQ) və Transmilli korporasiyaların (TMK) payına düşür. Lakin ölkəmizdə MSQ və TMK-nın səmərəsiz fəaliyyəti nəticəsində innovasiya xərclərinin əsas yükü dövlətin üzərində cəmləşir. Bu prosesin bazar iqtisadiyyatı şəraitində tam məqbul olmadığını nəzərə alsaq, onda hazırda Çində və bir sıra Cənubi-Şərqi Asiya, ABŞ, Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya və digər ölkələrdə MSQ-lər tərəfindən geniş istifadə edilən «başqasından götürmə» və «artırma» xarakterli innovasiya strategiyalarından ölkəmizin texnoloji cəhətdən zəif olan iqtisadi fəaliyyət sahələrində istifadə olunmasına üstünlük verilməlidir. Digər tərəfdən, elm və texnologiyaların inkişafı işində təbii inhisarlara əlverişli şərait yaratmaq üçün dövlətin innovasiya prosesində aktiv rol saxlanılmalıdır. Bu məqsədlə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə geniş tətbiq edilən güzəştli vergi kreditləri sistemindən innovasiya fəaliyyəti sahəsində ETTKİ proqramlarının maliyyələşdirilməsində istifadəsi təcrübəsinin ölkəmizdə tətbiqinə zəmin yaradılmalıdır. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq innovasiya yönümlü iqtisadiyyat şəraitində təbii inhisarların səmərəli idarə olunmasının başlıca istiqamətlərini sxematik şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (şəkil 4).

Fikrimizcə, sxemdə göstərilən istiqamətlərin həyata keçirilməsi müvafiq mexanizmə əsaslanmalıdır. İşdə həmin mexanizmin prinsiplial sxemi təklif edilmişdir. Təbii inhisarın bazar strukturu kimi xüsusiyyəti onun tənzimlənməsinin xüsusiyyəti ilə şərtləndirilir. İşdə təbii inhisarların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinə müasir şəraitdə rəqabətli bazarın yaradılmasının və onun səmərəli fəaliyyətinin zəruri şərtləri kimi baxılır.

Şək. 4. Təbii inhisarların səmərəli idarə edilməsinin başlıca istiqamətləri

Təbii inhisar mexanizmi qarışıqlıq prinsipinə əsaslanır, onun əsas həlqəsi rəqabət münasibətlərinin inkişafı vasitəsilə fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması ilə uyğunlaşan dövlət tənzimlənməsidir, burada təbii inhisarın inkişafı qiymət qoymada dövlətin hakim rolunun tədricən azalması şəraitində baş verir. Deməli, təbii inhisarların tənzimlənməsi mexanizmi üç əsas elementin koordinasiya olunmuş təsirini nəzərdə tutur: rəqabət, dövlət tənzimlənməsi, qiymət qoyma. Rəqabət siyasəti iki konsepsiyaya əsaslanır – bazar üzərində hakimiyyət konsepsiyasına və bazarın hakimiyyəti konsepsiyasına. İlkin konsepsiyaya uyğun olaraq, dövlətin tənzimlədiyi iqtisadi

sadiyyata rəqabət mexanizmlərinin tətbiq edilməsi iqtisadi sistemin səmərəli islahatı metodlarından biridir.

«Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə tənzimlənmə sferası neft-qaz və neft məhsullarının boru kəmərləri ilə nəqlini, elektrik və istilik enerjisinin ötürülməsi üzrə xidmətləri, dəmiryolu daşımaları, gəmi və hava nəqliyyatı terminallarının xidmətlərini, poçt rabitəsi və digər xidmətləri özündə cəmləşdirir və tənzimlənmə metodları kimi: qiymət tənzimlənməsi, yəni qiymətlərin (tariflərin) birbaşa təyin edilməsi və ya onların son həddinin təyin edilməsi; xidmət göstərilməsi məcburi olan istehlakçıların müəyyən edilməsi və ya onların təmin olunmasının minimal səviyyəsinin təyin olunması və s. çıxış edir. Azərbaycanda təbii inhisar məhsullarının qiymətləri bazardakı köklü dəyişmələrin bütün dövrlərində dövlət tərəfindən tənzim olunur.

İşdə su təchizatı və kanalizasiya sistemi, rabitə, dəmir yol nəqliyyatı və digər inhisarçı sahələrdə dövlətin tənzimlənmə mexanizminin əsas elementləri araşdırılmış, ehtiyat imkanları aşkara çıxarılmış və onlardan səmərəli istifadə olunması istiqamətində beynəlxalq təcrübədən bəhrələnməyin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır. Təbii inhisar müəssisələrinin fəaliyyətinin sistemli təsirini və onların ölkə iqtisadiyyatında çox böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq onların tənzimlənməsinə, rəqabətin tətbiq olunmasına və islahatların keçirilməsinə son dərəcə ehtiyatlı yanaşmanın vacibliyi qeyd edilir.

Təbii inhisar müəssisələrinin islahatı zamanı ancaq bazar meyarlarını (kommersiya səmərəliliyi) deyil, həm də iqtisadi, maraqları, sosial, müdafiə və ekoloji təhlükəsizliyi, ölkənin rəqabət qabiliyyətini əks etdirən iqtisadi fəaliyyətin səmərəlilik meyarlarını da tətbiq etmək lazımdır. Bununla yanaşı, təbii inhisarların fəaliyyətinə dövlət nəzarəti sistemini təhlil edərkən tənzimlənmə prosesinin özünə daxil etdiyi qazanc və xərcləri nəzərə almaq lazımdır. Bu halda cəmiyyətin məruz qaldığı itkilər daha azdır və özündə dövlət nəzarət sisteminin özünün yaradılmasına və fəaliyyətinə xərcləri cəmləşdirir.

Reallıqda, tənzimlənmə orqanlarının əsas fəaliyyəti inhisar səlahiyyətlərindən sui-istifadə edərkən qarşısının alınması ilə, həmçinin təbii inhisarın mənfəət normasını, xərclərin miqdarı və strukturunu müəyyən etmək və «təbii itki» kəmiyyətini azaltmağa imkan verən tariflər sisteminin yaradılması ilə bağlıdır. Bu zaman təbii inhisarlar üçün tariflərin işlənməsi ilə məşğul olan tənzimlənmə komissiyaları öz diqqətlərini əsasən qiymət diskriminasiyası probleminə yönəldirlər və bu aspektin prioritetliyi iqtisadi səmərəliliklə deyil, daha çox sosial ədalətlik mülahizələrindən irəli gəlir. Odur ki, tənzimlənmə orqanlarının işçiləri təbii inhisar olan sahələrdə

rəqabətli bazarların işini imitasiya etməlidirlər. Rəqabətli bazarlarda olduğu kimi xərclər minimumlaşdırılmalıdır, qiymətlər son hədd xərcləri əsasında müəyyən edilməlidir. Təbii inhisarların fəaliyyətini tənzimləyən aşağıdakı əsas şərtlər ödənilməlidir: qiymətlər son hədd xərclərinə maksimal yaxın olmalıdırlar; mənfəət yalnız normal mənfəət normasını təmin etməlidir; istehsal səmərəli olmalıdır. Odur ki, inhisarçı müəssisələr üçün qiyməti formalaşdırarkən beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə edilən və yüksək iqtisadi və sosial səmərə vermək imkanı yaradan metodlardan istifadə olunmalıdır. Dissertasiya işində: son hədd xərcləri metodu, qeyri-xətti qiymət qoyma metodunun xarakterik cəhətləri açıqlanmış, onların funksional asılılıqları qrafik şəkildə göstərilmiş, inhisarçı subyektlərin fəaliyyətində çoxkomponentli tariflərdən və Ramsey qiymət qoyma prinsipindən istifadənin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır.

Dissertasiya işinin «**Inhisarçı istehsal sahələrinin innovasiya potensiallarından istifadənin mövcud vəziyyəti və təşkilati-iqtisadi imkanları**» adlı üçüncü fəslində sahələrin idarə edən və idarə olunan sistemlərinin təsnifatı və xarakterik xüsusiyyətləri açıqlanmış, neft hasilatı, neft emalı və elektroenergetika sahələrinin iqtisadi inkişaf meyilləri və onların innovasiya potensiallarından istifadənin mövcud vəziyyəti çoxillik statistik, ilkin uçot və hesabat sənədlərinin məlumatları əsasında komplekslik və sistemli yanaşma metodlarına üstünlük verməklə geniş təhlil edilib qiymətləndirilmiş və adı çəkilən ayrı-ayrı sahələr üzrə müvafiq ehtiyat imkanları aşkara çıxarılmışdır.

Respublikamızın iqtisadiyyatında təbii inhisarçı mövqeyində çıxış edən sahələrdən birini neft və qazçıxarma sənayesi təşkil edir. Son 15 ildə bu sahənin müəssisələrinin dünyada baş verən maliyyə-iqtisadi böhrandan çıxarılmasında sənaye müəssisələrinin müstəsna xidməti olmuşdur. Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi istiqamətində müəyyən işlərin görülməsinə baxmayaraq, bu sahə ölkə iqtisadiyyatında aparıcı mövqeyini daha da möhkəmləndirə bilmişdir. Neft və qazçıxarma sahəsində fəaliyyət göstərən ən böyük inhisarçı subyekt Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətidir (ARDNŞ). ARDNŞ respublikanın bütün ərazisində, o cümlədən quru və dəniz ərazilərində neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi, neftin, qazın, qaz kondensatının hazırlanması, emalı və nəqli, həmçinin onlardan alınan məhsulların daxili və xarici bazarlarda satışı ilə məşğul olur. O həmçinin böyük həcmdə elmi-tədqiqat və layihə işləri yerinə yetirir. İşdə ARDNŞ-in təbəçiliyinə daxil olan müəssisələrin xarakterik xüsusiyyətləri, başlıca vəzifələri, inhisarçı mövqeləri açıqlanmış, Xəzər hövzəsinin neft və qaz ehtiyatları, yataqların istismarı, yeni yataqların mənimsənilməsi, şirkətin

elmi-texniki potensialı, eləcə də «Azərenerji» ASC-nin funksiyaları, maddi-texniki durumu, onun enerji təhlükəsizliyi sistemində rolu göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 fevral 2005-ci il tarixli 635 sayılı Sərəncamı ilə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Yanacaq-Energetika Kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər)” üzrə Dövlət Proqramında ölkədə neft və qaz sənayesinin inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmiş neft və qaz yataqlarının istismarının intensivləşdirilməsi, müasir mədən-geofiziki və neft-mədən avadanlıqlarının istehsalata tətbiqinin sürətləndirilməsi məsələləri başlıca vəzifə kimi qoyulmuşdur. Həmin Dövlət proqramına uyğun olaraq, dəniz və quru sahələri də daxil olmaqla ARDNŞ sisteminə məxsus 24 neft-qaz yatağında qabaqcıl texnika və texnologiyalara əsaslanan kompleks qazma işləri həyata keçirilir ki, bunun da nəticəsində yeni neft-qaz quyularının mənimsənilməsi işi intensivləşir. «Azəri-Çıraq-Günəşli» və «Şahdəniz» yataqlarının birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında dünyanın qabaqcıl neft şirkətləri ilə imzalanmış «Əsrin Müqaviləsi» və ona uyğun yeni neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ölkədə neft və qaz hasilatı əsaslı şəkildə artmış və bu gün Azərbaycan təkcə neft deyil, həm də qaz ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. 2012-ci ildə ölkəmizdə 43,6 mln ton neft və 26,8 mlrd kub metr qaz hasil edilmişdir ki, bu da 2000-ci illə müqayisədə, uyğun olaraq 3,1 dəfə və 4,8 dəfə artım deməkdir. Çıxarılan neftin və qazın daxili tələbatdan artıq olan hissəsi ixrac boru kəmərləri ilə xarici bazarlara çıxarılır. ARDNŞ-in rəsmi məlumatlarına görə, 1997-2012-ci illərdə “Bakı-Novorossiysk” boru kəməri ilə 33,4 mln ton; 1999-2012-ci illərdə “Bakı-Supsa” kəməri ilə 59,6 mln ton; 2006-2012-ci illərdə isə “BTS” kəməri ilə 182,6 mln ton Azərbaycan nefti dünya bazarına çıxarılmışdır.

“Bakı-Tibilisi-Ərzurum” Cənubi Qafqaz boru kəməri ilə ixrac edilən Azərbaycan qazının dünya bazarına çıxışı intensiv xarakter almışdır. Ölkəmizdə neft-qaz hasilatının artımı əsasən yeni yataqların (Azəri-Çıraq-Günəşli, Şahdəniz) mənimsənilməsi və neft-qaz sektorunda yaradılan müştərək müəssisələrin (MM) investisiya-innovasiya meyilli fəaliyyətinin gücləndirilməsi hesabına təmin edilmişdir. Lakin ARDNŞ sistemində fəaliyyət göstərən NQÇİ-lərdə hasilat ildən-ilə azalmaqdadır. Bunun ən başlıca səbəbi yataqların istismarının son mərhələsində olması və quyuların potensialından səmərəli istifadə olunmamasıdır. Onun səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün işdə neft və qaz quyularının istismar vəziyyəti təhlil edilərək, innovasiya tədbirlərinin genişləndirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işində inhisarçı istehsal sahəsi olan neft emalı sənayesinin tarixi inkişaf meyilləri, sahəyə daxil olan müəssisələrin xarakterik xüsusiyyətləri

yətləri, texnoloji durumu, emalın həcmi və dərinliyi, əsas fondlardan istifadəni xarakterizə edən göstəricilərin, eləcə də neft məhsulları istehsal edən müəssisələrin işini xarakterizə edən göstəricilər, neft məhsulları istehsalının həcmi, onların daxili və xarici bazarlarda satışı, ixrac edilən neft və neft məhsullarının orta qiyməti çoxillik statistik, ilkin uçot və hesabat sənədlərinin məlumatları əsasında təhlil edilib qiymətləndirilmişdir. Azərbaycanda neft emalının həcmi və emal dərinliyinin səviyyəsi, neft məhsullarının istehsalı üzrə əsas fondlardan istifadəni xarakterizə edən göstəricilər cədvəl 1 və 2-də əks etdirilmişdir.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, son 32 il ərzində ölkənin NEZ-də emal dərinliyi 49,2%-lə 94,5% arasında dəyişdiyi halda, emal həcmi müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən 3,1 dəfə azalmışdır.

Cədvəl 1

Azərbaycanda neft emalının həcmi və emal dərinliyinin səviyyəsi

İllər	Neft emalının həcmi, min ton.	Neftin emal dərinliyi (%)
1980	20605,9	56,2
1985	21135,0	54,9
1990	16330,0	53,4
1995	8923,0	45,3
1996	8718,7	49,2
1997	8642,6	51,0
1998	8254,4	51,8
1999	7800,5	51,7
2000	8235,2	52,3
2001	6249,7	53,3
2002	6339,0	50,3
2003	6247,8	53,3
2004	6308,5	56,6
2005	7392,3	54,4
2006	7450,7	56,0
2007	7504,2	56,4
2008	7348,0	80,4
2009	6033	91,6
2010	6221	94,5
2011	6327	92,6
2012	6173	92,0

Mürəkkəb texnoloji proseslərə malik NEZ-də Azərbaycan neftinin 24 növündən 21-i emal edilir. Bu fakt özü də NEZ-lərdə fasiləsiz olaraq innovasiya xarakterli texniki-texnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb

edir. Yuxarıda göstərilən faktlar innovasiya fəaliyyətinə şamil edilsə də, onun intensivliyinin artırılması istiqamətində böyük sayda ehtiyat imkanlarının olduğu şəksizdir. Fikrimizi sübuta yetirmək üçün ölkənin neft məhsulları istehsalı üzrə əsas istehsal fondlarından (ƏİF) istifadəni xarakterizə edən göstəriciləri təhlil etmək kifayətdir (cədvəl 2).

Tədqiqatlar göstərir ki, 2000-2012-ci illər ərzində ölkənin NEZ-lərində ƏİF-in aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi əsaslı şəkildə artmış, fondların orta illik dəyəri 2,9 dəfə çoxalmışdır. Lakin NEZ-lərdə ƏİF-in sənaye üzrə fondların strukturunda xüsusi çəkisi 3,7%-dən 1,7%-ə enmişdir. Qeyd edilən illər ərzində NEZ-lərdə ƏİF-in yeniləşmə səviyyəsi 5,3%-lə 13,5%; sıradan çıxma səviyyəsi isə 0,3%-lə 7,0% arasında dəyişmişdir. Nəticədə ƏİF-in 2000-ci ildə aşınma səviyyəsi 62,6%-dən 2012-ci ildə 56,5%-ə enmişdir.

Cədvəl 2

Azərbaycanın neftayırma məhsulları istehsalı üzrə əsas istehsal fondlarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası

Göstəricilərin adları	İllər									
	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Əsas istehsal fondlarının dəyəri, mln man.	268,3	397,3	422,4	476,5	551,4	578,4	632,7	719,7	796,1	
Əsas istehsal fondlarının indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən), %	113,8	105,4	106,4	112,8	115,7	104,9	109,7	112,6	111,8	
ƏİF-in sənaye üzrə cəmi fondların strukturunda xüsusi çəkisi, %	3,7	2,2	2,0	1,67	1,8	1,66	1,70	1,70	1,70	
Əsas istehsal fondlarının yeniləşmə səviyyəsi, %	13,5	7,8	5,7	5,3	8,2	8,0	5,6	12,9	6,9	
Əsas istehsal fondlarının sıradan çıxma səviyyəsi, %	1,4	4,6	0,3	0,8	2,5	7,0	1,0	1,6	2,2	
Əsas istehsal fondlarının aşınma səviyyəsi, %	62,6	56,4	59,3	58,5	56,2	55,8	57,4	56,5	56,5	
Fondverimi (əvvəlki ilə nisbətən), %	101,1	103,6	20,8	106,0	62,5	79,7	112,7	102,3	86,5	
Fondla silahlanma (əvvəlki ilə nisbətən), %	108,5	109	103,3	11,8	178,7	121,9	110,3	111,8	114,9	

Ölkənin NEZ-lərinin istehsal gücləri SSRİ məkanı üçün xas olan tələbatə uyğun formalaşmışdır. Suverenlik illərində həmin tələbat kəskin azaldığından NEZ-lər yenidənqurmada sonra dəqiqləşən 20 mln ton xam neft emalı gücünün 31,0%-i səviyyəsində işləmək məcburiyyətində qalmışlar. Digər tərəfdən NEZ-lərdə istehsal edilən neft məhsullarının keyfiyyəti beynəlxalq standartlara tam cavab vermədiyindən istehsal əsasən daxili bazarın tələbatının ödənilməsinə yönəldilmişdir. Lakin neft məhsullarının bir hissəsi xarici bazara da çıxarılır.

Azərbaycanda əsas növ neft məhsullarının istehsalının natural formada həcmi xarakterizə edən məlumatların təhlili göstərir ki, 2012-ci ildə 2000-ci ilə nisbətən bütün növ avtomobil benzinlərinin həcmi 2,3 dəfə; neft bitumunun həcmi – 15,7 dəfə; neft koksunun istehsalı 20,8 dəfə; dizel yanacağı 121,1% artmışdır. Həmin dövrdə mazut istehsalı yuxarıda qeyd edilən səbəbdən 93,0%; neft-kimya sənayesi üçün benzin 25,8%; ağ neftin istehsal həcmi isə 17,2% aşağı düşmüşdür. Neft bitumu və koksunun həcmi artması respublikamızda yol tikintisinin intensivləşməsi ilə şərtlənmiş, avtomobil benzininin və dizel yanacağının artımı müvafiq avtomobil parkının və satışının artması ilə izah edilir, ölkəyə gətirilən xarici avtomobillərin sayının artması isə daha keyfiyyətli sintetik sürtgü yağlarının idxalının həcmi artırmış, yerli istehsalın azalmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində son 15 ildə neft və neft məhsullarının həcmi və xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edir. Əgər 2006-cı ildə adı çəkilən məhsulların bütün ixracdakı xüsusi çəkisi 84,6%; 2007-ci ildə - 81,4% olduğu halda, 2012-ci ildə - 93,1%-ə çatmışdır. Təhlil göstərir ki, əgər 2000-ci ildə ixracın tərkibində neft emalı məhsullarının xüsusi çəkisi 27,5% təşkil etmişdirsə, 2012-ci ildə onun səviyyəsi 21,9 punkt azalaraq, 5,6%-ə enmişdir. Bunun əsas səbəbi həmin məhsulların beynəlxalq standartların tələblərinə tam cavab verməməsidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizdə idxal və ixrac olunan mühüm növ neft məhsullarının orta qiymətində kəskin fərqlər mövcuddur. Təhlilin əhatə etdiyi dövrlərdə idxal edilən neft məhsulları içərisində – dizel yanacağı, yanacaq mazutu, yağlar və sürtkü yağları üstünlük təşkil edir. 2005-2012-ci illərdə həmin məhsulların 1 tonunun idxal və ixrac üzrə orta qiymətini müqayisə edərkən aydın olur ki, bütün illər ərzində ölkəmizə gətirilən həmin 3 növ neft məhsullarının dəyəri ixrac edilən eyni adlı məhsulların dəyərini bir neçə dəfə üstələyir.

Deməli, həmin məhsulların mövcud NEZ-lərdə istehsalını və keyfiyyətini beynəlxalq standartların səviyyəsində təşkil etmək üçün daha mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinə zəruri ehtiyac duyulur.

Azərbaycanın energetika sistemi inhisarçı sahə kimi, özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. SSRİ-nin energetika sisteminin mühüm tərkib elementlərindən biri olan Azərbaycanın energetika sistemi iqtisadi və texniki-texnoloji inkişaf baxımından SSRİ-nin mərkəzi idarəetmə orqanlarından asılı vəziyyətdə fəaliyyət göstərirdi. Belə bir asılılığın acı nəticələri SSRİ dağılıdıqdan sonra özünü qabarıq şəkildə büruzə verməyə başladı. Belə ki, siyasi və iqtisadi müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasının energetika sistemində çox ciddi xarakter daşıyan texniki, texnoloji və iqtisadi problemlər qarşıya çıxmağa başladı. Fəaliyyətdə olan su və istilik elektrik stansiyalarının istismarında, enerjinin bölüşdürülməsində və ötürülməsində müəyyən çətinliklər yaranmış və 1990-cı ilə nisbətən elektrik enerjisinin istehsalı azalmışdır. Bununla yanaşı enerji hasilatı üzrə istehsal güclərində və ötürücü şəbəkədə tez-tez baş verən qəzalılıq vəziyyətlər; sənaye sahələrində elektrik enerjisinə olan tələbatın həcmi aşağı düşməsi; 1 kVt saat elektrik enerjisi istehsalı üçün sərf edilən şərti yanacağın həcmi yüksək olması; istilik elektrik stansiyalarının yanacaq təchizatında yaranan fasilələr; elektrik stansiyalarında optimal iş rejiminin pozulması və bunun nəticəsində sərf edilən yanacağın xüsusi çəkisinin yüksək olması; şəbəkə daxilində elektrik enerjisinin itkisinin yüksək olması; istehlak edilən enerjinin həmçinin aşağı düşməsi səbəbindən ehtiyatda saxlanan güclərin artması; istehlak edilən enerjinin haqqının yığılmasında qarşıya çıxan problemlər və sairə öz həllini gözləyirdi. Belə bir şəraitdə elektrik enerjisi istehsalı sahəsinə xarici investisiya resurslarının cəlb edilməsi günün ən ümdə məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Ölkədə aparılan genişmiqyaslı islahatlar nəticəsində energetika sənayesinin əsaslı şəkildə yenidən qurulması prosesinə başlanılmış, innovasiya elementlərini daşıyan yeni su elektrik və modul tipli stansiyalar tikilib istifadəyə verilmişdir.

2005-2012-ci illər ərzində elektrik enerjisinin istehsalı və bölüşdürülməsi üzrə əsas kapitala 4302,1 mln man vəsait yönəldilmişdir ki, bu da bütün sənaye sahələrinə yönəldilən investisiyaların orta hesabla 11,8%-ni təşkil etmişdir.

Elektrik enerjisinə olan tələbatın gündən-günə artdığı bir dövrdə ölkəmizin elektrik enerjisi potensialının innovasiya xarakterli investisiya layihələrinin işlənməsi və həyata keçirilməsi yolu ilə yüksəldilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq su və istilik elektrik stansiyaları ilə yanaşı, külək və günəş enerjisinə əsaslanan elektrik stansiyalarının da quraşdırılıb istifadəyə verilməsinə yönəldilən investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Bu baxımdan Abşeronda külək və günəş enerjisindən istifadə olunması imkanları araşdırılır. Günəş enerjisindən

məişətdə və istehsalatda geniş istifadə olunması eko-iqtisadi baxımdan daha perspektivlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə yönəldilən layihələrin hərtərəfli dəstəklənməsi vacibdir.

Cədvəl 3

Azərbaycanda elektrik enerjisi istehsalının dinamikası (mln kilovat/saat)

Göstəricilər	1990	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2000-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə artım, %-lə
Elektrik enerjisi istehsalının həcmi: o cümlədən	23152	18699	22872	24543	21847	21642	18869	18710	20294	22988	122,9
İstilik elektrik stansiyalarında	21494	17090	19344	21407	19051	19090	16289	15003	16390,5	18877,5	110,5
Su elektrik stansiyalarında	1658	1534	3009	2518	2364	2232	2308	3446	3656	3871	2,5 dəfə
Səyyar elektrik stansiyalarında, generator qurğularında	-	75	519	618	432	319,6	269,2	259,7	247,5	239,5	3,2 dəfə

Mövcud olan investisiya resurslarının müəyyən innovasiya–yenilik elementlərini özündə cəmləşdirən elektrik enerjisi istehsalı və bölüşdürülməsi sistemlərinin yaradılmasına yönəldilməsi lazımdır. Bununla əlaqədar inkişaf etmiş ölkələrdə toplanmış təcrübədən istifadə olunması müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, təbii inhisar hesab edilən elektroenergetika sənayesinin bütün idarəetmə səviyyələrində innovasiyanın inkişafını tənzimləyən təkmil mexanizmlərdən istifadə olunması üzrə qabaqcıl təcrübədən bəhrələnmək zərurəti yaranmışdır. Bu məqsədlə işdə yaxın və uzaq xarici ölkələrin elektroenergetika sisteminin fasiləsizliyi və qənaətciliyi üzrə iş təcrübələri ümumiləşdirilmiş və onlardan ölkəmizin eyni adlı sahəsində istifadəsinin mümkünlüyü əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işinin «**Qeyri-istehsal sahələrində təbii inhisarların fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili və innovasiya imkanları**» adlı dördüncü fəslində çoxillik statistik məlumatlar əsasında ölkə iqtisadiyyatının qeyri-istehsal sahələrinə daxil olan subyektlərin idarə edilməsi sistemləri və onların başlıca funksiyaları göstərilmiş, nəqliyyat sektorunun sosial-iqtisadi

inkişafda rolu iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə nəqliyyat sahəsində fəaliyyət, ölkəmizdə həmin sektorun fəaliyyətini əks etdirən əsas göstəricilər təhlil edilib qiymətləndirilmiş, dəmiryol, hava və boru kəmərlərinin əsas xüsusiyyətləri, onların innovasiya inkişafı, eləcə də beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi sisteminə inteqrasiyasında rolu açıqlanmışdır. Bu fəsilə eyni zamanda ölkəmizdə su təchizatı və təminatı sistemlərinin təşkilinin, eləcə də informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin mövcud vəziyyəti və onların innovasiya aktivliyinin gücləndirilməsi və sosial-iqtisadi inkişafda rolu müxtəlif təhlil metodlarından istifadə etməklə qiymətləndirilmiş hər bir qeyri-istehsal sahələri üzrə müvafiq ehtiyat imkanları aşkara çıxarılmış və onlardan səmərəli istifadə yolları göstərilmişdir.

Sahələrin idarəetmə sistemlərinin təşkilinə qiymət verərkən, ilk növbədə «Azərsu» ASC-nin «Azal» mülki aviasiya şirkətinin, «Xəzər dəniz gəmiçiliyi» idarəsinin tərkibinə daxil olan müəssisələrin təsnifatı verilmiş, onların başlıca funksiyaları açıqlanmış, onların ayrı-ayrılıqda sosial-iqtisadi inkişafda rolu qeyd edilmişdir. Ölkəmizin nəqliyyat sektorunda baş verən dəyişiklikləri, onların innovasiya imkanlarını və inkişaf meyllərini düzgün qiymətləndirmək üçün işdə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq fəaliyyət sahəsində iş təcrübəsi ümumiləşdirilmiş və onlardan respublikamızın eyni adlı qeyri-istehsal sahəsində istifadəsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır.

Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin səviyyəsinə qiymət verərkən, ilk növbədə onun MDB ölkələrindəki mövqeyi araşdırılmış və müəyyən edilmişdir ki, həmin ölkələrdə dəmir yolu ilə yük daşınmalarının artımı onun Avropa dövlətlərinə çıxışı ilə bağlıdırsa, Azərbaycanda yük daşınmasının artımı neftin boru ilə nəqli hesabına təmin olmuşdur.

MDB ölkələri üzrə sərnişin daşınması göstəricilərinə diqqət yetirərkən aydın olur ki, bu göstərici üzrə də Azərbaycan beşinci yerdədir.

Qeyd edilir ki, son dövrlərdə Rusiya, Ukrayna və Belarus sərnişin daşınmasının azalması həm əhalinin rifah səviyyəsinin artması, öz şəxsi avtomobillərinə malik olması, həm də digər ölkə vətəndaşlarının bu ölkələrə səyahətlərinin azalması ilə şərtlənmişdir. Azərbaycan və Qazaxıstanda sərnişin daşınmasının artması isə Qərbi ilə Şərqi arasında əsas tranzit yollarına malik olan ölkələr kimi çıxış etməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının bir sıra sahələri, o cümlədən nəqliyyat sahəsi və ona daxil olan dəmiryol, hava, dəniz, avtomobil və boru kəmərləri sferaları öz texnoloji xüsusiyyətləri, spesifik fəaliyyəti və formalaşdırılma aspektlərinə görə inhisarsızlaşma prosesinə cəlb edilməmiş, yalnız idarəetmə forması dəyi-

şikliyə məruz qalmışdır. Məlumdur ki, yük və sərnişin daşımaları texnologiyası müxtəlif növ nəqliyyat vasitələrinin əsası kimi çıxış edir ki, o özü-özlüyündə hər bir nəqliyyat növünün texniki-iqtisadi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müxtəlif mərhələlərdə dəyişikliklərə məruz qalır. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq ölkənin nəqliyyat sistemində kooperasiyanın təminatını əldə etmək vacib şərtlərdən biridir. Ərazi üzrə məhsuldar qüvvələrdən daha da səmərəli istifadə edilməsi məsələlərinin həlli nəqliyyat sisteminin iqtisadi-coğrafi aspektləri ilə sıx bağlıdır. Bu aspektlər təbii mühit, istehsal prosesi və nəqliyyat arasında qarşılıqlı ünsiyyətdən doğan münasibətlər sistemini əhatə edir. Hazırda ölkəmizdə müasir nəqliyyatın bütün növlərindən istifadə edilir. İşdə ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə sərnişin yükdaşımalarının miqdarı, daşımalara çəkilən xərclər, nəqliyyat sektoru üzrə əsas fondların istifadəyə verilməsi və sahəyə yönəldilmiş investisiyaların həcmi, daşımalardan əldə edilən gəlirin məbləği illər üzrə ətraflı təhlil edilmiş, müsbət və mənfi meyillər aşkara çıxarılmışdır. Nəqliyyat növləri üzrə yükdaşımalardan xüsusi çəkisinin dəyişilməsini xarakterizə edən məlumatlar cədvəl 4-də əks etdirilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, nəqliyyat sektorunda yük və sərnişin daşımalarından əldə olunan gəlirin ildən-ilə artmasına baxmayaraq sərnişin daşımalarının xüsusi çəkisi 2012-ci ildə 2000-ci ilə nisbətən 2 dəfə aşağı düşmüş, müvafiq olaraq yük daşınması 1,3 dəfə artmışdır, dəmir yolu, hava nəqliyyatında gəlirin azalması müşahidə olunur. Yük və sərnişin daşımalardan əldə olunan gəlirə diqqət yetirsək görürük ki, bu sahədə dəmiryol nəqliyyatının xüsusi çəkisi təxminən 61,4 %, avtomobil nəqliyyatının payı 20%, dəniz nəqliyyatının çəkisi isə 18,6%-dir.

Cədvəl 4

Ayrı-ayrı nəqliyyat növlərinin yük daşınmasında xüsusi çəkisi

	2000	2002	2004	2006	2008	2009	2010	2011	2012
Cəmi:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100	100
dəmir yolu	22,1	19,48	19,97	20,39	17,81	12,84	11,4	10,9	11,0
dəniz	8,4	8,95	8,92	8,67	5,67	6,06	6,0	6,1	5,9
hava	0,03	0,07	0,08	0,04	0,02	0,01	0,02	0,01	0,01
boru kəməri	19,47	19,4	18,33	21,1	27,0	30,48	31,8	29,0	27,1
avtomobil	50,0	52,1	52,7	49,8	49,5	50,61	50,8	54,0	56,0

Azərbaycanda nəqliyyat sektoru üzrə makro göstəricilərin dinamikası cədvəl 5-də verilmişdir.

Avrasiya İpək Yolu ideyasının hazırda yenidən gündəmə gəlməsi Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi - TRASEKA-da öz təzahürünü tapmışdır. Cədvəldən görüldüyü kimi 2012-ci ildə Azərbaycanın nəqliyyat

sektorunda əlavə dəyər 2005-ci ilə nisbətən 4,4 dəfə artmış, ümumi mənfəət 63,5% azalmış, xalis mənfəət 6,8 dəfə, əsas fondların dəyəri 2,5 dəfə, əsas kapitalla qoyulan investisiyalar isə 5,1 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə nəqliyyat sektorunda çalışanların orta aylıq əmək haqqı 4 dəfə, işçilərin sayı isə 138% artmışdır. Azərbaycanda ümumi nəqliyyat sektoru üzrə 1 ton yükün orta daşınma məsafəsi 2012-ci ildə 427,3 km. olmuşdursa, dəmiryolu nəqliyyatında 355,3 km, hava nəqliyyatı üzrə bu göstərici 4353,7 km, boru kəməri nəqliyyatında 1105,0 km olmuşdur. İşdə TRASEKA-nın rolu və əhəmiyyəti açıqlanmışdır.

Cədvəl 5

Azərbaycanda nəqliyyat üzrə əsas makro göstəricilərin dinamikası

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Əlavə dəyər (cari qiymətlərlə), mln man.	670	872	1607	2060	2431	2493	2659	2942
Ümumi mənfəət (cari qiymətlərlə), mln man.	3644	556	1237	1659	1922	1962	2238	2313
Xalis mənfəət (cari qiymətlərlə), mln man.	275	394	908	1270	1541	1564	1813	1874
Muzdlu işçilərin orta illik sayı, min nəfər	85,2	91,1	97,3	109,1	111,9	112,2	113,4	117,3
Orta aylıq nominal əmək haqqı, man.	127	163	237	314	364	395	447	512
Əsas fondlar (ilin sonuna), mln man.	3050	3350	4016	4204	50	5631	6581	7662
Əsas kapitalla investisiyalar, mln man.	516	629	748	1992	1706	2435	2509	2610

Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da su təchizatı və təminatı sisteminin təşkili, çirkab və dəniz sularının təmizlənməsi gündəmdə olan problemlərdəndir. Bunu nəzərə alaraq dissertasiya işində suyun təmizlənməsi və istehlakçılara çatdırılmasının mövcud vəziyyəti ətraflı təhlil edilib qiymətləndirilmiş, içməli su nəql edən boru kəmərlərinin imkanları araşdırılmış, bu sahədə mövcud olan təşkilati-texniki və sosial-iqtisadi problemlər aşkara çıxarılmış, onların innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsasında həlli yolları göstərilmişdir. Qeyd edilir ki, son illər ölkə miqyasında qəbul olunmuş regional sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının icrası su təsərrüfatı obyektlərinin material-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, əhalinin içməli su ilə təchizatının yaxşılaşdırılmasına, çirklənmiş suların təmizlənməsinə, su ehtiyatlarının mühafizəsi üçün əsas kapitalla investisiya həcmi artırılmasına imkan verir. Azərbaycanda

sudan istifadəni xarakterizə edən məlumatlar cədvəl 6-da verilmişdir.

Cədvəl 6

Azərbaycanda sudan istifadəni xarakterizə edən məlumatlar

Göstəricilər	İllər								2012-ci ildə 2005-ci ilə nisb. artım tempi, %
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Təbii ehtiyatlardan istifadə olunan suyun həcmi, mln m ³	12050	12360	12270	11735	11425	11566	11779	12484	103,6
Sərf olunan suyun miqdarı, mln m ³	8607	8865	8371	7886	7639	7715	8012	8249	95,8
Su mənbələrinə tökülən çirkab suyun miqdarı, mln m ³	161	163	177	181	171	164	223	220	136,6
Su ehtiyatlarının mühafizəsi üçün əsas kapitala qoyulan investisiya miqdarı, mln man.	1,3	6,8	18,8	78,8	89,2	135,0	189,7	324,2	249,4 dəfə

Cədvəldən göründüyü kimi, 2005-2012-ci illərdə təbii ehtiyatlardan istifadə olunan suyun miqdarı 103,6% artmış, sərf olunan suyun miqdarı isə 4,2% azalmışdır. Eyni zamanda su mənbələrinə tökülən təmizlənməmiş suyun miqdarı 136,6% artmışdır. Baxılan dövr ərzində su ehtiyatlarının mühafizəsi üçün əsas kapitala 893,9 mln man investisiya qoyulmuşdur.

İşdə mərkəzləşdirilmiş su təchizatı sistemlərinin müxtəlif amillərdən asılılığı sxem şəklində verilmiş, suyun fiziki-kimyəvi tərkibi açıqlanmış, optimal saflaşdırılması imkanları göstərilmişdir. Qloballaşan dünyada içməli suyun tükənməsi probleminin yaşandığı, emal sənayesinin texnoloji proseslərində lüzumsuz sərf edilməsi şəraitində onun daha səmərəli istifadəsi və əvəzedicisinin müəyyən olunmasının dünya tədqiqatçılarının icraatında olduğunu nəzərə alaraq, ölkəmizdə çirkab və dəniz sularının təmizlənməsinin vacibliyi ön plana çəkilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq su ehtiyatlarının çirkənmə mənbələri və çirkli suların təmizlənmə səmərəsini aşağı salan səbəblər sxem şəklində göstərilmiş və bu prosesdə sənayenin üstün mövqedə olduğu qeyd edilmişdir. İşdə respublikamızın şəhər və rayonlarında sudan istifadənin əsas göstəriciləri, su təchizatı, çirkab və tullantı sularının tənzimlənməsi ilə məşğul olan sənaye müəssisələrində ƏMM xərclərinin dinamikası və quruluşu göstərilmişdir.

Təhlil zamanı müəyyən edilmişdir ki, 2012-ci ildə təbii mənbələrdən götürülən suyun ancaq 72,8%-i istifadə olunub. Bunlardan 25,4%-i istehsalatda, 70,0%-i suvarmada və ancaq 4,6%-i məişətdə istifadə olunub.

İstifadə olunan suyun 3,2%-i Naxçıvan MR-nin, 6,2%-i Bakının, 12,3%-i Mingəçevirin, 7,2%-i Şirvanın, 2,4%-i Sumqayıtın, qalan 68,7%-i respublikanın qalan 57 şəhər və rayonlarının payına düşür. İstehsalatda istifadə olunan suyun böyük miqdarı sənaye (Bakı, Mingəçevir, Şirvan və Sumqayıt) şəhərlərinə aiddir. Kənd rayonlarında su əsasən suvarma üçün istifadə olunur. 2012-ci ildə su mənbələrinə axıdılan çirkab suların 2806,7 mln m³ -in 51,8%-i Bakı, Mingəçevir, Şirvan, Sumqayıt şəhərlərinə və 48,2%-i respublikanın 55 regionuna aiddir. Təbii mənbələrdən götürülən suyun 33,9%-i nəqliyə zamanı itkiyə məruz qalır. İşdə çirkab və dəniz sularının təmizlənmə texnologiyası üzrə beynəlxalq təcrübə ümumiləşdirilmiş və onlardan respublikamızda istifadənin mümkünlüyü əsaslandırılmışdır.

Dissertasiya işində ölkəmizdə İKT-nin inkişafını xarakterizə edən göstəricilər geniş təhlil edilmiş, onun reklam bazarının formalaşmasında və inkişafında, dövlət gömrük xidmətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında rolu göstərilmiş, İKT-nin dövlət idarəçilik və təhsil sistemində tətbiqinin əhəmiyyəti göstərilmiş, onun bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolu şərh edilmişdir. İKT sektorunun inkişafını xarakterizə edən əsas göstəricilərin dinamikası cədvəl 7-də əks etdirilmişdir.

İnformasiya-kommunikasiya məhsullarının idxal edilməsi həcmimin artmasında dövlət müəssisələri ilə yanaşı özəl şirkətlərində rolu böyük olmuşdur.

Ölkəmizə idxal edilmiş İKT məhsullarının strukturunda telekommunikasiya avadanlıqlarının xüsusi çəkisi çoxluq təşkil edir. Onun payı 2011-ci ildə 51,9% və yaxud 136,3 milyon manat təşkil etmişdir, lakin 2012-ci ildə onun məbləği əvvəlki illə müqayisədə 14,7% azalaraq 116,3 mln man təşkil etmişdir. İKT sektorunda çalışan işçilərin sayı 2005-ci ildə 17,9 min nəfər idisə, 2012-ci ildə onların sayı 19,0 min nəfər təşkil etmiş və yaxud 6,1% artmışdır. İKT-nin fəaliyyətində beynəlxalq INTERNET kanallarından istifadənin əhəmiyyəti böyükdür. 2012-ci ildə ondan istifadənin həcmi 22,4 kbit/s təşkil etmişdir. Hal-hazırda Respublikamızda əhalinin 56%-i kompüter istifadəçisidir. Onların 48,8%-i evdə, 20,5%-i iş yerlərində, 23,7%-i təhsil müəssisələrində kompüterdən istifadə edir. İstifadəçilərin 38%-i 35 yaşdan yuxarı, 61,9%-i isə 35 yaşdan aşağı yaş qruplarına daxildir. Kompüterlərdən istifadə edən müəssisələrin və ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi də çox deyildir.

İKT sektorunun ölkə iqtisadiyyatında yaradılan yeni dəyərin formalaşdırılmasında birbaşa və dolaylı iştirakını dəyərincə nəzərə alan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsinin prioritet sahə kimi inkişaf etdirilməsinin böyük əhəmiyyətə malik

İqtisadiyyatın informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunun inkişafını xarakterizə edən əsas göstəricilərinin dinamikası

Göstəricilər	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2005-2012-ci illərdə artım tempi
İstehsal edilən məhsulların (xidmətlərin) dəyəri, mln man.	461,7	583,8	737,8	959,4	1033,1	1146,2	1236,4	1420,2	3,1 dəfə
Yaradılmış əlavə dəyərin həcmi, mln man.	320,5	352,6	507,3	643,8	686,8	753,3	741,7	869,4	2,7 dəfə
Yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	2,6	1,9	1,7	1,7	2,0	1,8	1,5	1,6	-1,0
Sahə müəssisələrinin əsas kapitala investisiya qoyuluşu həcmi, mln man	150,1	212,0	161,8	153,4	129,8	204,0	408,7	307,3	2 dəfə
İdxal edilmiş İKT məhsulları, mln man.	145,8	165,4	189,5	209,9	270,0	180,2	262,6	249,2	1,7 dəfə
İdxal edilmiş İKT məhsullarının ümumi idxalata xüsusi çəkisi, %	3,2	3,4	3,8	3,6	5,5	3,5	2,7	3,3	+0,1
Hər min nəfərə düşən kompüterlərin sayı, ədədlə	2,3	3,1	3,7	4,4	5,7	9,4	12,3	16,0	6,95 dəfə
Adambaşına düşən beynəlxalq internet kanallarının həcmi, kbits/s	0,04	0,06	0,73	1,2	1,2	1,6	10,1	22,4	560 dəfə
Bu sektorda çalışan işçilərin sayı, min nəfər	17,9	17,5	17,6	17,9	18,0	18,3	18,5	19,0	106,1%
İKT sektorunun inkişaf indeksi	2,58	2,70	2,91	3,11	3,63	4,89	5,95	7,52	

olduğunu göstərmişdir. Ona görə də 2003-2012-ci illərdə ölkəmizdə informasiya-kommunikasiya texnologiya sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətlərini özündə əks etdirən “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli strategiya” hazırlanıb həyata keçirilir. Məhz belə, hərtərəfli hazırlanmış inkişaf strategiyasının əsasında Respublikamızın İKT sektorunun inkişafının mühüm göstəricisinə: “Şəbəkələşmə hazırlığı indeksinə” görə dünyanın 144 ölkəsi arasında 56-cı pilləni tuta bilmişdir.

Başqa bir mühüm meyara – “Texnoloji hazırlıq indeksi”nə görə isə respublikamız 50-ci yerdə qərarlaşmışdır. Bütün bunların təmin edilməsində sözsüz ki, innovasiya elementlərinə malik olan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və texniki vasitələrinin ölkəmizə gətirilməsi və aidiyyəti üzrə tətbiq edilməsi müstəsna rol oynamışdır. İşdə İKT sahəsində ölkəmizdə innovasiya xarakterli texniki-texnoloji yeniliklərin və onların tətbiqinin başlıca istiqamətlərini özündə əks etdirən məlumatlar cədvəl şəklində verilmişdir.

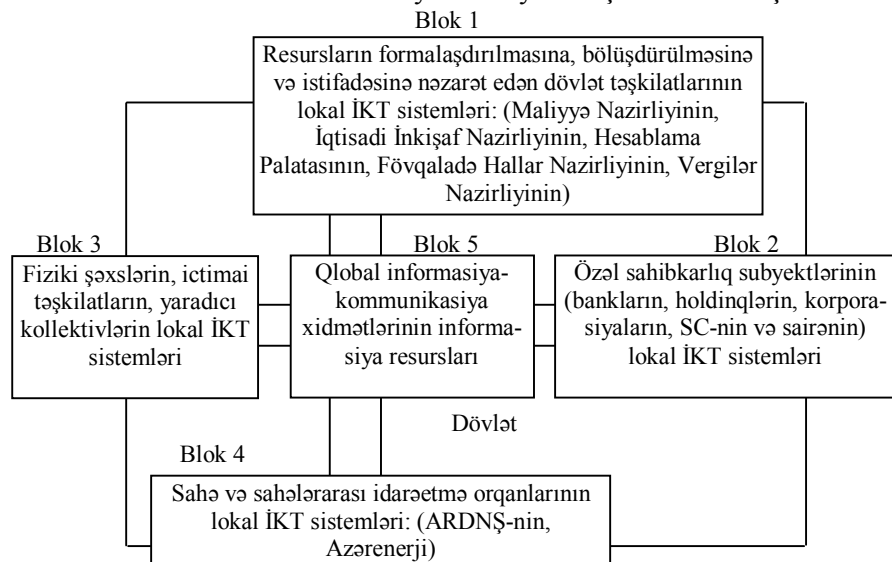
Azad rəqabət mühitinin və investisiya resurslarının yatırılması üçün real şəraitin mövcud olması İKT sahəsində əldə edilmiş texniki-texnoloji yeniliklərin ölkəyə gətirilməsinə və artmaqda olan informasiya əlaqələri xidmətlərinin dəqiq və sürətli ödənməsinə imkan verir. Məhz bunun hesabına İKT sektorunda fəaliyyət göstərən özəl şirkətlərin gəlirləri 2003-cü ildəki 67,3%-dən 2012-ci ildəki 80,0%-ə yüksəlmiş və nəticədə dövlət sektorunun payı azalaraq 2012-ci ildə 20,0%-ə düşmüşdür. Bununla yanaşı işdə İKT xidmətləri bazarı tədqiq edilmiş, mobil şəbəkə operatorlarının rolu və yeri göstərilmişdir. İKT-nin reklam bazarının formalaşması tədqiq edilərkən nüfuzlu şirkətlərin reklam xərcləri və gəlirlərinin səviyyəsi təhlil edilmiş, internet-reklam təşkilatlarının fəaliyyətində reklam materiallarının dəyərliyi və çatarlılığının yüksəldilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsinə müstəsna əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.

Dövlət idarəçiliyi sistemində İKT-nin tətbiqinin əhəmiyyəti araşdırılarkən məlum olur ki, müstəqillik dövründə həyata keçirilən məqsədyönlü investisiya siyasətinin nəticəsində informasiya-kommunikasiya sektorunda əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Cəmiyyətdə birbaşa informasiya-kommunikasiya əlaqələrinin saxlanması və çevik informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsinə real şərait yaradılmış, ölkə ərazisinin istənilən yerindən müasir texniki-texnoloji vasitələr əsasında dünyaya çıxmaq imkanı əldə edilmişdir. İstifadəyə verilmiş texniki və texnoloji innovasiyalar vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılmasına və dövlət təşkilatlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə geniş imkanlar açmışdır.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları müasirləşdikcə onların iqtisadi idarəetmə sisteminə təsir göstərmək dairəsi genişlənərək ölkənin idarəetmə sisteminin bütün elementlərini əhatə etməyə başlayır. Bu sahədə mövcud olan geriliyi aradan qaldırmaq və beynəlxalq İKT sistemində mövqeyi möhkəmləndirmək üçün ölkəmizdə “elektron hökumət” idarəetmə sisteminin geniş vüsət almasının vacibliyi əsaslandırılmış, qlobal İKT xidməti sisteminin modeli sxem şəklində təklif edilmişdir.

Bu model cəmiyyət üzvlərinin fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə edən təşkilati-iqtisadi idarəetmə sistemlərinin funksiyalarının bütövlükdə, vəhdət halında və eləcə də avtonom olaraq icra olunmasına lazımı şərait yaradır. Belə sistemlərin istifadəçilərini aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- sahəvi və sahələrarası xarakterli idarəetmə funksiyalarını həyata keçirən dövlət orqanları;
- müxtəlif mülkiyyət formalarına malik olan özəl sahibkarlıq strukturları;
- ev təsərrüfatları və ictimai təşkilatlar;
- ayrı-ayrı fərdlər və yaradıcı kollektivlər;
- mərkəzləşdirilmiş dövlət resurslarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsinə nəzarət funksiyasını həyata keçirən dövlət təşkilatları.

Şək. 5. Azərbaycan Respublikasının elektron qlobal informasiya-kommunikasiya xidməti sisteminin modeli (arxitekturası)

İşdə “elektron hökumət” proqramının həyata keçirilməsinin və reallığa

çevrilməsinin başlıca istiqamətləri, onun İkt sistemində adaptasiya oluna biləcək funksional təyinatlı blok-sistemlərin təsnifatı, eləcə də proqram çərçivəsində reallaşacaq ümumdövlət idarəetmə sisteminin informasiya resurslarının bazası göstərilmişdir. Bununla yanaşı işdə İKT sahəsində texniki-texnoloji yeniliklərin yaradılmasına və tətbiqinə zəmin yarada biləcək “Regional innovasiya zonasının” təşkilinin məqsəduyğunluğu, onun gömrük, vergi güzəştləri və güzəştli kredit resurslarının ayrılmasına nəzarətin gücləndirilməsindəki rolu, innovasiya aktivliyinin artırılması və insan kapitalının inkişafına xidmət edən maliyyə investisiya resurslarının formalaşmasına və yaradıcı kollektivlərdə innovasiya yönümlü informasiya xidmətinin göstərilməsindəki əhəmiyyəti açıqlanmışdır.

İşdə dövlət gömrük xidmətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında İKT-nin rolu tədqiq edilmiş, İKT sisteminin gömrük fəaliyyətinin bütün istiqamətlərində istifadəsinin üstünlükləri göstərilmişdir.

Dissertasiya işində İKT-nin təhsil sistemində tətbiqinin başlıca istiqamətləri göstərilmiş, təhsil üzrə müvafiq Dövlət proqramlarının icrasında təkanverici qüvvəyə çevrildiyi, informasiya təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu qeyd edilmiş, ayrı-ayrı təhsil ocaqlarında yaradılan İKT sistemlərinin xarakterik xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işinin “**Azərbaycanda təbii inhisarların fəaliyyətinin səmərəli təşkil və idarə edilməsinin başlıca istiqamətləri**” adlı beşinci fəslində təbii inhisarçı istehsal və xidmət subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəli təşkili, onların innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi, təbii inhisarçılığın tənzimlənməsi və idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri işlənmişdir.

Qeyd edilir ki, mükəmməl hüquqi tənzimlənmə bazarlarına malik olan ölkələrdə inhisarçılıq mövqelərində çıxış edən təsərrüfatçılıq subyektləri mövcuddur. Lakin bazar iqtisadiyyatının nəticələrinin daha da səmərəli olması baxımından inhisarçılığa qarşı əsaslı mübarizə aparılır və sağlam rəqabət mühiti yaradılır. Buna dövlətin iqtisadiyyatı tənzimlənmə prioritetlərindən biri kimi baxılır. Ona görə də respublikamızda təbii inhisarçılığın vəziyyətinin öyrənilməsi və inhisarçı subyektlərin daxili bazarda mövqeyinin tədricən zəiflədilməsi aktual bir problem kimi qarşıda durur. Bu məqsədlə işdə inhisarçı subyekt kimi baxılan istehsal və xidmət sahələrinin strukturu verilmiş, təhlil zamanı aşkar edilən və müvafiq fəsilərdə öz əksini tapan çoxsaylı təşkilati-texniki, texnoloji, sosial-iqtisadi xarakterli ehtiyat imkanlarından səmərəli istifadə etmək üçün inhisarçı sahələr üzrə təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsinin məqsəduyğunluğu əsaslandırılmışdır.

İşdə neftin hasilatı və emalı üzrə innovasiya xarakterli digər əməli

tədbirlərin həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmış və onların təsnifatı verilmişdir.

Bazar münasibətləri şəraitində elektrik enerjisindən istifadənin iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi mühüm məsələlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasında elektrik enerjisindən istifadənin səmərəliliyin yüksəldilməsinə daim diqqət yetirilir. Elektrik enerjisindən istifadənin səmərəliliyin onun istehlak qiymətlərindən bilavasitə asılı olduğu nəzərə alınaraq elektrik enerjisi satışı istehlak qiymətlərinin tənzimlənməsi siyasəti həyata keçirilir. Elektrik enerjisinin satış qiymətlərinin müəyyən edilməsində əsas şərt kimi ÜDM-in enerji tutumunun azaldılması meylə gətirülür. Ümumi daxili məhsulun enerji tutumunun azaldılması və enerjiden istifadənin səmərəliliyin yüksəldilməsi elektrik enerjisinin qiymətinin müəyyənləşdirilməsi siyasətinin formalaşdırılmasına real şərait yaradır. Bu baxımdan elektrik enerjisinin hərəkətinin düzgün uçota alınması və elektrik enerjisindən qənaətlə istifadəyə təminat verən texnologiyaların mənimsənilməsinə və tətbiqinə keçidin stimullaşdırılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə bir siyasət həyata keçirilmədən ölkəmizdə yaxın gələcəkdə elektrik enerjisi istehlakı səmərəliliyinin yüksəldilməsi mümkün olacaqdır. Elektrik enerjisi resurslarından qənaətlə və səmərəli istifadəyə yönəldilmiş bir sıra normativ-hüquqi aktlarının qəbul edilməsinə baxmayaraq, bu sahədə əsaslı dönüş əldə edilməmişdir. Birbaşa və dolayı enerji itkilərinin həcmi artmaqda davam edir. Əsas sənaye məhsullarının istehsal xərclərinin strukturunda enerji resurslarının xüsusi çəkisinin yüksək olması onların rəqabət qabiliyyətinə əks təsir göstərir: məhsulların istehsal maya dəyərini yüksəldir, enerjiden istifadənin səmərəliliyini aşağı salır. Belə bir şəraitdə qeyri-məhsuldar enerji xərclərinin qarşısının alınması, enerjiden istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi strateji əhəmiyyətli məsələyə çevrilmişdir.

Su ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə işdə su tələbatı rejiminin şəbəkə qrafiki işlənmiş, içməli suyun optimal paylanması prinsipləri sxemi və iqtisadi riyazi modeli işlənmişdir.

İşdə dəmiryol və hava nəqliyyatının maddi-texniki bazasının yenilənməsi, xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi, istismar xərclərinin azaldılması, İKT-dən səmərəli istifadə üzrə əməli xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmış və onların təsnifatı verilmişdir.

Təbii inhisarçı istehsal və xidmət subyektlərində əsas istehsal fondlarının yüksək dərəcədə aşınması, mütərəqqi texnologiyaların ləng tətbiq edilməsi, idxal edilən məhsulların ixrac olunan məhsulların sayından bir neçə dəfə çox olması, ixracda neftin və qazın hakim mövqedə dayanması,

beynəlxalq standartların iqtisadi fəaliyyət sahələrində zəif tətbiqi və s. ölkədə həyata keçirilən islahatların əhatəsində innovasiya proseslərinin intensivləşməsinə təkidlə tələb edir. Bunu nəzərə alan Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyev ölkəmizin gələcək iqtisadi inkişafı üçün çox vacib olan bir fundamental seçim edərək, innovasiyalara əsaslanan iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsini qarşıda məqsəd qoymuşdur. Həmin məqsədin reallaşdırılması üçün əhəmiyyətli olan bir sıra konseptual müddəalar işlənib hazırlanmış və yaxın perspektivi əhatə edən proqram xarakterli Dövlət sənədlərində iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin əsası kimi respublikamızda innovasiya fəaliyyətinin hərtərəfli dəstəklənməsi və daha da təkmilləşdirilməsi xətti gətirülmüşdür. Ölkə miqyasında qarşıya qoyulan həmin məqsədin tam şəkildə icrası üçün innovasiya fəaliyyətindən tezliklə innovasiya məhsullarının alınması mümkün olan istiqamətlərdə məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi, ənənəvi elmi-texniki fəaliyyət sahələrinin potensial imkanlarından istifadəsinin yaxşılaşdırılması vacib şərtlərdən biri hesab edilməlidir. Deməli, dövlət səviyyəsində müəyyənləşdirilən innovasiya-investisiya siyasəti mövcud innovasiya potensialından istifadə üzrə yaranmış reallıqlar və inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməlidir. Bizə elə gəlir ki, innovasiya-investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi iki istiqamətdə aparılmalıdır:

1. İnnovasiya-investisiya fəaliyyətinin göstərilməsi üçün münbit makroiqtisadi mühit yaradılmalıdır.

2. İnnovasiya-investisiya fəaliyyətinin genişlənməsi dövlət tərəfindən hərtərəfli dəstəklənməlidir.

İşdə hər iki istiqamət üzrə icrası mümkün olan və beynəlxalq təcrübəni özündə əks etdirən tədbirlərin təsnifatı verilmişdir. İstehsal təyinatlı təbii inhisarçı müəssisələrdə innovasiya fəaliyyəti üzrə davranış strategiyası özündə aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

– innovasiya fəaliyyətinin planlaşdırılması və məqsədli proqramların işlənməsi;

– innovasiya fəaliyyətinin maliyyə resursları ilə təmin olunması;

– innovasiya fəaliyyəti göstərən yaradıcı kollektivlərin formalaşdırılması və təşkili;

– innovasiya məhsullarının tətbiqi və yayılması.

Bununla yanaşı həmin sahələrdə ölkəmizin innovasiya yönümlü iqtisadiyyatının inkişafı üzrə dövlət siyasətinə uyğun innovasiya-investisiya amillərinə söykənən aşağıdakı konseptual istiqamətlərin həyata keçirilməsinə üstünlük verilməlidir:

- sosial-iqtisadi maraqların təsir motivlərinin formalaşmasında yeni

komponentlərdən istifadəyə;

- perspektivli və səmərəli təşkilati–struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə;

- təkrar istehsalın davam etdirilməsi üçün vacib olan şəraitin və resursların yaradılmasına;

- texnoloji innovasiya xarakterli dəyişikliklərin hesabına istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına;

- resurslarla təminatda səmərəlilik meyarlarının əsas götürülməsinə.

Neft emalı müəssisələrində istehsalın inkişaf etdirilməsində elmi-texniki nailiyyətlərin böyük rol oynadığını nəzərə alaraq, neft emalı və kimya sahəsinin innovasiya-investisiya proqramının tərtib olunması vacibdir. İşdə həmin proqrama daxil ediləcək prioritet əhəmiyyətə malik istiqamətlər göstərilmiş, innovasiya-investisiya proseslərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsinin təşkilati ardıcılığını özündə əks etdirən prinsiplər sxem işlənmişdir.

Aparılmış təhlili göstərir ki, istehsal təyinatlı təbii inhisar müəssisələrinin kədr potensialının texniki-texnoloji hazırlıq səviyyəsinin yüksək olmasına baxmayaraq, əldə edilən innovasiya nəticələri çox aşağıdır. Bunu çox vaxt maliyyə resurslarının və maddi həvəsləndirmə mexanizmlərinin çatışmazlıqları ilə izah edirlər. Eyni vəziyyət sahənin elmi-tədqiqat institutları üçün də xarakterikdir. Bunu nəzərə alaraq innovasiya-investisiya layihələrinin işlənməsi və onların maliyyələşdirilməsinin müsabiqələr elan edilməsi yolu ilə həyata keçirilməsi perspektivli hesab olunur. Bu yolla mövcud olan innovasiya potensialından səmərəli istifadə olunmasına real şərait yaradıla bilər.

Hazırda bütün istehsal sahələrində olduğu kimi, su təchizatı sistemlərinin idarə olunmasında müasir innovasiya texnologiyalarının tətbiqi tələb olunur. Bu zaman yaxın və uzaq məsafədəki məntəqələrdən müxtəlif xarakterli olduqca böyük həcmdə informasiyanın dəqiq və operativ alınması, işlənməsi, vaxt itirmədən baxılan zaman anında və ya konkret vaxt intervallarında müasir idarəetmə prinsipləri (riyazi və məntiqi modellər və optimallaşdırma üsulları əsasında) idarəetmə qərarları qəbul olunmalıdır.

Su təchizatı sistemində böyük həcmdə və müxtəlif xarakterli məsələlər kompleks həll olunduğundan, bütün sistem üçün informasiya-idarəetmə sisteminin yaradılması zəhmətli və mürəkkəb texniki məsələ olub, bir sıra sahələrdəki mütəxəssislərin birgə fəaliyyətini tələb edir. Su təchizatı sisteminin obyektlərinin və məsələlərinin mövcud monitorinqi göstərir ki, baxılan sistemin idarə olunmasında müxtəlif təşkilatlar arasında cavabdehliklərin paylanması olduqca vacibdir.

Su təchizatı obyektlərinin monitorinqinin həyata keçirilməsi üzrə funksiyaların bölünməsinin və inzibatçılığın lazımı səviyyədə olmaması müxtəlif təbiətli dəqiq olmayan və bəzən ziddiyyətli informasiyanın yaranmasına səbəb olur. Nəzarət olunan informasiyanın nəticələrinin işlənməsi və sistemləşdirilməsi, təhlili və təqdim olunmasının vahid avtomatlaşdırılmış mərkəzi yoxdur. Bütün bunlar su təchizatı sisteminin kompleks monitorinqinin aparılması səmərəliliyini azaldır. İlk növbədə yerüstü su mənbələrinin çirklənməsi səbəblərinin aşkarlanması və qarşısının alınması üçün içməli suyun keyfiyyətinin nəzarətini və monitorinqini həyata keçirən xüsusi proqram tərtib olunmalıdır. İşdə su təchizatının informasiya idarəetmə sistemində yerinə yetiriləcək funksiyaların təsnifatı verilmişdir. Həmin funksiyaların səmərəli həyata keçirilməsi üçün «Azərsu» SC-nin tabeliyində müasir İKT-yə əsaslanan informasiya idarəetmə mərkəzinin yaradılması tövsiyə edilir və həmin mərkəzin başlıca vəzifələri göstərilir. Su təchizatı sistemində lokal informasiya sistemlərinin qurulması üçün «Müştəri-server arxitekturalı» sistemin sadələşmiş strukturu təklif edilmiş və onun iş prinsipi açıqlanmış, su təchizatı sisteminin lokal şəbəkələrinin korporativ informasiya şəbəkəsi ilə əlaqəsinin prinsiplər sxemi təklif edilmişdir.

Dissertasiya işində Azərbaycanın dəmiryolu və hava nəqliyyatı sektorlarında innovasiya yönümlü dəyişikliklərin həyata keçirilməsinin əsas istiqamətləri göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən təbii inhisarlarla bağlı dövlət tənzimlənməsi məsələləri «Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsasında həll edilir. Həmin qanunda təbii inhisarçı fəaliyyətin tənzimlənməsi zamanı istifadə ediləcək üsul və mexanizmlərin və inhisarçı sahələrin təsnifatı verilmiş, subyektlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətləri açıqlanmışdır. Fundamental xarakterə malik olan iqtisadi qanunlarda inhisarçılığın və haqsız rəqabətin qarşısının alınmasına yönəldilən bir sıra mühüm müddəalar öz əksini tapmışdır. Buna baxmayaraq, ölkə daxilində fəaliyyət göstərən təsərrüfatçılıq subyektləri arasında ayrışikliyə yol verilməsi hallarına hələ də rast gəlmək mümkündür.

Təbii inhisarların iqtisadiyyatda təsirli xüsusi çəkiyə malik olduğunu nəzərə alaraq həmin subyektlərin fəaliyyəti hərtərəfli təhlil olunmalı və müvafiq restrukturizasiya tədbirləri həyata keçirilməlidir. Bizə elə gəlir ki, hazırlanması nəzərdə tutulan tədbirlər kompleksində əsas diqqət təbii inhisarların xidmətlərinin, xərclərinin və tariflərinin formalaşdırılmasının istehlakçıların tələblərinə uyğun şəkildə tarazlaşdırılmasına yönəldilməlidir. Eyni zamanda da Respublikamızda tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan rəqabət mexanizminin və onun dövlət tənzimlənməsi sisteminin təbii inhisarçı

subyektlər tərəfindən sözsüz icraya qəbul edilməsi vacibdir. Azad rəqabət mühitinin formalaşdırılması baxımından fundamental xarakter daşıyan antiinhisarçılıq müddələrinin reallaşdırılması üçün hüquqi şəxslərə və eləcə də onların vəzifəli şəxslərinə antiinhisar qanunvericiliyinin pozulmasına görə nəzərdə tutulmuş konkret məsuliyyət normalarının tətbiq edilməsi işi gücləndirilməlidir. Buna paralel olaraq dövlət səviyyəsində təbii inhisarçı subyektlərin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması və əmlakının restrukturizasiya yolu ilə bölüşdürülməsi təbii inhisarçı xidmət sahələrinin məqsədyönlü şəkildə diversifikasiya olunması və dövlət tərəfindən onlara müəyyən maliyyə dəstəyinin göstərilməsi rəqabət proseslərinin güclənməsinə və iqtisadiyyatın səmərəlilik səviyyəsinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Ədalətli və azad rəqabət mühitinin formalaşdırılması təbii inhisarçı xidmət sahələrinin rəhbərlərinin davranışından və antiinhisarçılıq qanunvericiliyinin tələblərinin ödənilməsindən asılıdır. Ona görə də inhisarçılıq hallarının müəyyənləşdirilməsi və qanunlarda nəzərdə tutulmuş «tənzimləyici-tənbeh» mexanizmlərinin tətbiq edilməsi müstəsna əhəmiyyətə malik olan məsələ kimi baxılmalıdır.

Bazar münasibətlərinin dərinləşdiyi şəraitdə dövlət mülkiyyətində olan istehsal təyinatlı inhisarçı müəssisələrin mövqeyinin diversifikasiya yolu ilə zəiflədilməsi istisna edilmir. Bu prosesin həyata keçirilməsində strateji əhəmiyyətli neft-qaz hasilatı və emalı sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin özəlləşməyə açılmasının rolu böyük ola bilər. Digər tərəfdən, iqtisadiyyatda rəqabətin tənzimlənməsi mexanizmlərindən istifadə edilməsi hesabına eyni sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri arasında azad rəqabət mühitinin formalaşdırılması mümkündür.

Təbii inhisarçılığın tənzimlənməsinin mühüm vəzifələrindən birini istehlakçı qruplarının mənafehlərinin təbii inhisarçı subyektlərin mənafehləri ilə düzgün uzlaşdırılması təşkil etməlidir. Əks halda təbii inhisarçılar xidmət bazarında formalaşmış inhisarçı mövqeyindən sui-istifadə edərək istehlakçıların mənafehinə zidd olan hərəkətlərə yol verə bilərlər. Bunu nəzərə alaraq təbii inhisarçıların fəaliyyətinə nəzarət edən orqanların tənzimləyici rolu əməli baxımdan xeyli gücləndirilməli, mövcud normativ-hüquqi baza ona uyğun təkmilləşdirilməlidir.

Təbii inhisarçılığın tənzimlənməsində inhisarçı subyektlər dairəsinin düzgün müəyyən edilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Bu zaman böyük istehlakçı kateqoriyasına xidmət göstərən subyektlərin xidmətlərinin texniki-texnoloji təminat baxımından diversifikasiya edilməsinin mümkün olması əsas götürülə bilər. Lakin belə hallarda keyfiyyətli xidmətin göstərilməsinə olan tələblər nəzərdən qaçırılmamalı və istehlakçılara keyfiyyətli

xidmət vəd edən strateji inkişaf meyarları və istiqamətləri müəyyən olunmalıdır. Təbii inhisarçı subyektlər reyestrinin tərtib olunması və onların fəaliyyətinə mövcud qanunlar çərçivəsində nəzarət edilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Uçot-nəzarət sisteminin lazımı səviyyədə təşkil olunması onların fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsinin mühüm vasitəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, təbii inhisarçı subyektlərin xidmət tarifləri hələ də yüksək səviyyədə qalmaqda davam edir. Bunu nəzərə alaraq tənzimləyici dövlət orqanları təbii inhisarçı xidmət sahələrinə investisiya potensialı yüksək olan investorların cəlb edilməsi istiqamətində (hətta müəyyən güzəştlər verilməsi hesabına) əməli tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Bu yolla istehlakçıların maraqlarına uyğun gələn xidmət tariflərinin formalaşmasına nail olmaq mümkündür. Bütün bunların diferensiallaşmış tarif stavkalarının təyin olunmasına şərait yaradacağı istisna edilmir.

Təbii inhisarçı subyektlərin xidmət xərcləri ilə əldə etdikləri mənfəətləri arasında fərqi bir neçə dəfə təşkil etdiyini nəzərə alaraq xidmət tariflərinin dövrü olaraq tənzimlənməsi və bu zaman real xərclərlə tariflərin düzgün əlaqələndirilməsi vacibdir. Tariflərin müəyyən edilməsi zamanı təbii inhisarçı subyektlərin bazarda payı və natural ifadədə göstərdikləri xidmətin həcmi nəzərə alınmaqla yanaşı, xidmətin keyfiyyət göstəriciləri də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Təbii inhisarçı subyektlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi kontekstində qarşılıqlı müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məsələsinə diqqət yetirilməsi vacibdir. Ölkə iqtisadiyyatının real sektorunda investisiya fəaliyyətinin daha da intensivləşdirilməsi infrastruktur sahələrinin, əlverişli enerji sahəsinin inkişafından bilavasitə asılıdır.

Enerji resurslarına olan tələbatın tam ödənməsi üçün ölkəmizin innovasiya-investisiya potensialı yüksək olmalıdır.

Bu məqsədlə keyfiyyətə yeni olan enerji istehsalı və ötürülməsi potensialının yaradılmasına nail olmaq lazımdır. Bu zaman uzunmüddətli (30-40 illik) iqtisadi inkişaf perspektivlərinin tələblərini ödəyə bilən enerji resursları obyektlərinin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, müasir texniki-texnoloji innovasiyalardan – yeniliklərdən istifadə edilməsi yolu ilə mövcud enerji istehsalı obyektlərinin yenidən qurulması, eləcə də texnoloji baxımdan daha mükəmməl enerji güclərinin işə salınması məsələlərinin həll edilməsi aktual bir məsələ kimi qarşıda qoyulmalıdır. Ona görə də enerji sahəsində uzunmüddətli innovasiya-investisiya proqramlarının işlənməsinə və həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Belə

bir programın həyata keçirilməsində inkişaf etmiş ölkələrlə əməkdaşlıq etmək və unikal hesab edilən avadanlıqların, yüksək texnologiyaya əsaslanan güclərinin alınması və quraşdırılaraq işə salınması qaçılmazdır. Eyni zamanda ölkəmizin qabaqcıl ölkələrdən iqtisadi asılılığını azaltmaq nöqtəyi-nəzərindən energetika sahəsində fəaliyyət göstərən yaradıcı kollektivlər (elmi-tədqiqat institutları, layihə-konstruktor təşkilatları və s.) yeni enerji mənbələrinin, enerji güclərinin və avadanlıqlarının yaradılmasına yönəldilən innovasiya fəaliyyətini intensivləşdirməlidirlər. Enerji resurslarının təchizatı və satışı sahəsində izafi xərclərdən yan keçmək və xərclərin düzgün idarə edilməsi, eləcə də yüksək rentabellik səviyyəsini təmin etmək üçün elektrik enerjisi istehsalı, bölüşdürülməsi, örtülməsi və satışı proseslərini əhatə edən və "Azərenerji" ASC-nə tabe olmayan dövlət innovasiyaları idarəetmə-tənzimlənmə strukturunun yaradılmasına ehtiyac yaranmışdır. Bununla yanaşı elektrik enerjisi bazarında həm satıcıların, həm də istehlakçıların maraqlarının balanslaşdırılaraq ödənməsinə yönəldilən marketing tədqiqatlarının aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə tədqiqatların aparılmasında elektrik enerjisinin satış qiymətinin, uçotunun və istehlak enerjisi haqqının vaxtında ödənməsinin təmin olunmasına şərait yaradan iqtisadi-təşkilati və texniki-texnoloji innovasiya xarakterli mexanizmlərin işlənməsinə xüsusi önəm verilməlidir.

Dissertasiya işinin «Nəticə və təkliflər» hissəsində tədqiqat zamanı ümumiləşdirmələr aparılaraq nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən nəticələr alınmış, konkret təkliflər irəli sürülmüşdür.

Dissertasiya işinin mövzusu üzrə aşağıdakı elmi məqalələr, monoqrafiyalar və tezislər dərc edilmişdir:

1. Təbii inhisarlar və onların formalaşması xüsusiyyətləri // Azərbaycan ETKTİ və Tİ-nun Məqalələr toplusu. Bakı, 2008, № 4, s. 103-106.

2. Qarışıq iqtisadi sistem şəraitində milli iqtisadiyyatın problemləri və məqsədləri // Azərbaycan ETKTİ və Tİ-nun elmi əsərləri. Bakı, 2009, № 2, s. 75-79.

3. İnnovasiya (yeni) iqtisadiyyatı şəraitində təbii inhisarların idarə edilməsinin xüsusiyyətləri // «Müasir dövrün aktual problemləri» məqalələr toplusu. Bakı, 2009, I buraxılış, s. 88-94.

4. Təbii inhisarlar haqqında / AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi "Yeni informasiya texnologiyalarının elmi-tədqiqat işlərinin informasiya təminatına təbii" IV Elmi-praktiki seminarın materialları, 15 may 2009. Bakı: ELM, 2009, s. 148-150.

5. Развитие государственного регулирования естественных монополий / Міжнародний форум «Проблеми розвитку інформаційного

суспільства», 7-9 жовт. 2009. К.: УкрІНТЕІ, 2009, с.175-177.

6. К вопросу государственного регулирования деятельности естественных монополий / AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi «Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında elmi innovasiyanın rolu» mövzusunda III Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, 23 oktyabr 2009. Bakı, 2009, s. 23-26.

7. Elektroenergetika sahəsində innovasiya prosesləri / AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi «Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında elmi innovasiyanın rolu» mövzusunda III Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, 23 oktyabr 2009. Bakı, 2009, s. 193-196.

8. Роль железнодорожного транспорта в экономике Азербайджана / AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi «Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında elmi innovasiyanın rolu» mövzusunda III Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, 23 oktyabr 2009. Bakı, 2009, s. 365-368.

9. Некоторые аспекты регулирования тарифов естественных монополий // Экономист, 2009, № 7, с. 46-48.

10. Механизм внедрения инноваций в естественные монополии / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Роль і значення інноваційного розвитку економіки», 4-6 листопада 2009. Хмельницький: ХМЦНТЕІ, 2009, с. 24-28.

11. Təbii inhisarların inkişafının innovasiya strategiyasının formalaşma prinsipləri /BDU-nun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş konfransın materialları, 30-31 oktyabr 2009. Bakı, 2009, s. 332-333.

12. Методы государственного регулирования естественных монополий в условиях инновационного развития // «Инновационное общество – новая историческая эпоха цивилизационного развития» Сборник научных трудов. Саратов: Наука, 2009, с. 274-280.

13. Təbii inhisarların dövlət tənzimlənməsinin qiymətsiz üsullarının inkişaf prinsipləri // AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri. 2009, № 1, s. 57-62.

14. Elektroenergetika sahəsinin investisiya imkanları // AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri. 2009, IV buraxılış, s. 81-88.

15. Вопросы инновационной деятельности в промышленности Азербайджана // AMEA Xəbərləri. Elm və innovasiya seriyası, 2009, № 1, s. 71-76.

16. Развитие транспортной системы Азербайджана // журнал «Экономист». Киев, 2009, № 7, с. 56-58.

17. BVF-in həyata keçirdiyi siyasətin nəzəri əsasları // "Müasir dövrün aktual problemləri" elmi əsərlər toplusu. Bakı: BDU, 2010, № 3, s. 93-94.

18. İqtisadiyyatın inkişafında makroiqtisadi sabitləşmə // “Müasir dövrün aktual problemləri” elmi əsərlər toplusu. Bakı: BDU, 2010, buraxılış № 3, s.105-107.

19. Su təchizatında elmi innovasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətləri // AMEA-nın Xəbərləri. Elm və İnnovasiya seriyası, 2010, №1 (2), s. 36-39.

20. Neft emalı və neft-kimya müəssisələrinin innovasiya potensialının genişləndirilməsi istiqamətləri / «Elmi və texnoloji innovasiyalar: milli təcrübə və beynəlxalq əməkdaşlıq» Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, 20 may 2010. Bakı: Elm, 2010, s. 173-177.

21. Внедрение антимонопольных инновационных преобразований в транспортном секторе Азербайджана / II міжнародний форум «Проблеми розвитку інформаційного суспільства», 12-15 жовт. 2010. Частина II. К.: УкрІНТЕІ, 2010, с. 65-68.

22. Azərbaycanda təbii inhisarçılığın fəaliyyətinin tənzimlənməsi və onların ölkənin iqtisadi inkişafında rolu / AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “İnnovasiyalı inkişafın sosial-iqtisadi problemləri” Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, 27-29 oktyabr 2010. Bakı: Avropa, 2010, s. 121-124.

23. Müasir təbii inhisarların mahiyyəti // AMEA-nın Xəbərləri. Elm və İnnovasiya seriyası, 2010, №3 (4), s. 48-55.

24. Анализ потенциала железнодорожного сектора Азербайджана / Материалы II Международной научно-практической конференции «Роль и значение интеллектуальной собственности в инновационном развитии экономики», 10-12 ноября 2010. Львов, 2010, с. 78-84.

25. Mikroiqtisadiyyat: Dərs vəsaiti. Bakı: Avropa, 2010, 372 s.

26. Azərbaycanca təbii inhisarçılıq sferasında innovasiya fəaliyyəti. Bakı: Elm, 2010, 356 s.

27. Bakı şəhəri su təchizatı sisteminin optimal idarə edilməsi / “Korporativ idarəetmə və iqtisadiyyatın innovasiya inkişafı” Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, 31 mart 2011. Bakı: Elm, 2011, s. 50-53.

28. Инновационные преобразования в транспортном секторе Азербайджана / Материалы Международной научно-практической конференции «Шихобаловские чтения: Опыт, проблемы и перспективы развития потребительского рынка», 2-3 июня 2011. В 2-х ч. Ч. 2. Самара: Самар. ин-т (филиал) РГТЭУ, 2011, с. 40-43.

29. Dövlət idarəçiliyi sisteminin təkmilləşdirilməsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolu // AMEA-nın Xəbərləri. Elm və İnnovasiya seriyası, 2011, №2 (6), s. 11-17.

30. Эффективное использование и охрана водных ресурсов В Азербайджане // Информационно-аналитический сборник «Проблемы получения чистой воды и инновационные пути их решения». МЦНТИ, 2011, с. 25-33.

31. Государственная политика по развитию ИКТ в Азербайджане / X Международная конференция «Развитие информатизации и государственной системы научно-технической информации (РИНТИ2011)», 23 ноября 2011. Минск: ОИПИ НАН Беларуси, 2011, с. 64-67.

32. Azərbaycanın qeyri-istehsal sahələrində təbii inhisarçılıq. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 264 s.

33. Azərbaycan iqtisadiyyatının və təbii inhisarların müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi // AMEA Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 2011, №3, s.38-40.

34. Вопросы финансирования инновационной деятельности // Экономист, Киев, 2012, №3, с.82-83.

35. Опыт СНГ в сфере естественной монополии // AMEA-nın Xəbərləri. Elm və İnnovasiya seriyası, 2012, №1 (9), S. 87-94.

36. Dövlət Gömrük Xidmətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında İKT-nin rolu // AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun elmi əsərləri, 2012, №1.

37. Təbii inhisarların innovasiya inkişafı və onun idarə edilməsi // AMEA Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 2012, №1.

38. Azərbaycanca sahibkarlığın inkişafında innovasiyaların rolu / Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı və Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “Milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi” beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları, iyun 2012.

39. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində peşə hazırlığı problemi və məşğulluğun təmin edilməsində onun rolu / “Heydər Əliyev – 90” Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illik yubileyi ilə əlaqədar elmi-praktik konfransın materialları, 26 aprel 2013, BDU.

PERI AMIRAHMAD HASANOVA

**Raising ways of the efficiency of natural monopolies' activity
under the condition of market economy in Azerbaijan**

RESUME

Dissertation work consists of preface, five chapters, results, motions and reference list. In the preface the actuality of the theme is based, learning and researching conditions in the republic are shown, purpose and duties are formed, theoretical and methodological principles of the research and innovation are based and information about the employment of the research results is given.

In the first chapter under the title of “Theoretical and methodological aspects of the organization of natural monopolies' activity”, the essence of modern natural monopoly and their place in economics are explained as well as regulation mechanism of the expenses and prices is researched under the condition of monopoly.

In the second chapter under the title of “State regulation of natural monopolies' activity in innovation-oriented (innovative) economy”, the issues concerning management of natural monopolies in innovation-oriented (innovative) economy, price-fixing methods in natural monopolies as well as methodological and organiation-juridical aspects of state regulation in their activity are researched.

In the third chapter under the title of “Organisational-economic opportunities and current situation of the usage from the innovation potential of monopoly production fields”, typical features of operating and operated systems of production monopoly on the basis of the perennial statistics, reports and registration information by means of the employment of complex economic analysis methods are explained, the condition of production in oil output, oil refining and electroenergetic fields in the republic is analyzed.

In the fourth chapter under the title of “Analysis and innovation opportunities of modern condition of natural monopolies activity in non-production fields”, social-economic development condition of the transport sector on the basis of perennial statistic information is analyzed, their specific features, content of the operating system functions as well as the organization of water supply and water-supply systems and the condition of the usage from information-communication technologies are explained, their innovation activity and corresponding resources are revealed and their efficiency using methods are indicated.

In the fifth chapter under the title of “The main directions of the management and organization of natural monopolies activity in Azerbaijan”,

efficiency organization of subjects activity of natural monopoly production and services, enlarging their innovation activity, regulation of natural monopoly and directions of the improvement of operating mechanisms are researched.

In the summary results and motions taken from the complex and systematic research results have been proposed and references have been given.

Пери Амирахмед кызы Гасанова
Пути повышения эффективной деятельности естественных монополий в Азербайджане в рыночных условиях
РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, 5 глав, выводов и рекомендаций, списка использованной литературы. Во введении обосновывается актуальность темы, приводится состояние ее изученности и исследования в республике, сформированы цель и задачи, обоснованы теоретические и методологические основы и новизна исследования, дана информация о применении результатов исследования.

В первой главе «Теоретико-методологические аспекты организации деятельности естественных монополий» дается сущность современных естественных монополий, их место в экономической науке, объективные условия их формирования, а также исследуется механизм регулирования затрат и цен в условиях монополий.

Во второй главе «Государственное регулирование деятельности естественных монополий в инновационно ориентированной экономике» исследуются вопросы управления естественных монополий в инновационно ориентированной экономике, методы ценообразования в естественных монополиях, а также методологические и организационно-правовые аспекты государственного регулирования в их деятельности.

В третьей главе «Современное состояние использования инновационного потенциала и организационно-экономические возможности производственных отраслей монополий» на основе многолетних статистических, отчетных и учетных данных с применением комплексных методов экономического анализа, раскрываются характерные особенности управляемых и управляющих систем производственных монополий, анализируется состояние организации производства в нефтяной, нефтеперерабатывающей и электроэнергетической промышленности республики.

В четвертой главе «Анализ современного состояния деятельности нефтепроизводственных отраслей монополий и их инновационных возможностей» на основе многолетних статистических данных проанализировано состояние социально-экономического развития транспортных сфер, раскрыты их специфические особенности, содержание функций управляющей системы, а также состояние организации системы водоснабжения и водообеспечения и использования ИКТ, выявлена их инновационная активность и соответствующие резервы,

указаны пути их рационального использования.

В пятой главе «Состояние организации и управления эффективной деятельности естественных монополий в Азербайджане и основные пути их развития» определены основные направления рациональной организации деятельности естественных монополий производственного и непроизводственного характера, развития их инновационной деятельности, совершенствование механизма управления и государственного регулирования. В заключительной части работы даны выводы и предложения, полученные в результате проведенного комплексного и системного исследования и список использованной литературы.

**МИНИСТЕРСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
АГРАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ПЕРИ АМИРАХМЕД КЫЗЫ ГАСАНОВА

**ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ЕСТЕСТВЕННЫХ МОНОПОЛИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В
РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ**

5308.01 – «Общая экономика»

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора экономических наук

Kağız formatı (210x297) ¼
Kağız №1, uçot cap vərəqi 1,0 ç.v.
sifariş № 134, tiraj 100

“Araz-M” poliqrafiya müəssisəsi

Rezoqrafiya üsulu ilə cap olunmuşdur
Gəncə şəhəri, Ş.Bahəddin küçəsi, 59

Гянджа - 2014